

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.
КАРАЗІНА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШУМСЬКИЙ ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 321.01:342.2

ДИСЕРТАЦІЯ

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ У ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ
КАРЛА ШМІТТА

Спеціальність 23.00.01. – Теорія та історія політичної науки
Політичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л.М. Шумський

Науковий керівник
Крисенко Олексій
Володимирович,
кандидат філософських
наук, доцент

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Шумський Л.М. Концептуалізація правової держави у політичній теорії Карла Шмітта. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01. – теорія та історія політичної науки. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню поняття правової держави в політичній теорії К. Шмітта крізь призму феномена сильної тотальної держави.

Підтверджено, що витoki поняття права й держави закладені в ідеях античних мислителів, спрямованих на раціоналізацію суспільного життя на основі законів з метою досягнення блага й справедливості для всіх індивідів, об'єднаних в єдину структуру. На прикладі поглядів Арістотеля і Цицерона простежується диференціація понять права й моралі. Сила церкви враховується, але пріоритет віддається праву, тому правова природа держави, а не етичні критерії, висувається на передній план. У державі має бути забезпечено захист власності й приватного права, визначені умови обмеження владної могутності й впливу держави. Особливої важливості набуває поняття «народ», тому законодавча база держави формується в органічному зв'язку з народом. Держава трактується як творіння народу, воля народу є джерелом усього, що розуміється під правом. Тобто Римська держава являє собою не просто спільність, а піднімається до рівня народної держави, республіки. Положення античної політико-правової думки заклали основи для формування принципів правової держави.

Проаналізовано, як змінювались підходи до поняття держави та її призначення від феодалізму до капіталізму. Прослідковано виникнення теоретично розвинених концепцій і доктрин правової держави, формування авторитарного, ліберального й радикально-демократичного напрямків політичної думки. Авторитарна концепція традиційно пов'язана з ім'ям Т. Гоббса, але в остаточній її структуризації значну роль відіграли

Н. Макіавеллі і Ж. Боден. Погляди Г. Гроція, Д. Локка, Ш. Монтеск'є та інших мислителів закладені в основу ліберального напрямку теорії держави. Ідея правової держави отримала чітке вираження в працях радикально-демократичного змісту Ж. Руссо.

Обґрунтовано, що, найбільш повно ідея правової держави отримала свій розвиток у німецькій політичній думці XIX ст. Завдяки зусиллям С. Пуффендорфа, І. Канта, Г. В. Гегеля, К. Велькера, Р. Моля, В. Гумбольдта, Л. Штайна, Р. Гнайста виникає теорія правової держави як альтернатива концепції правління права. Теоретики правової держави роблять наголос на максимально можливій упорядкованості державного життя, на «нав'язуванні» порядку за допомогою державного закону; в концепціях правління права підкреслюється перш за все незалежність права від держави; державні закони тлумачаться як загроза праву й свободам, в ідеалі – обмежена держава й вільне правове суспільство.

Визначено місце, яке займають принципи правової держави у сучасній теорії держави та у політичній науці загалом. Окрема увага приділяється практичній реалізації ключових принципів правової держави у Німеччині, зокрема поділу влади. Проблеми у здійсненні принципів правової держави в Україні пов'язані з необхідністю реконструкції сучасної правової системи України.

Простежено, яким чином після поразки у Першій світовій війні Німеччина опинилася в глибокій кризі, що загрожувала самому існуванню держави. У якості об'єктивно зумовленої відповіді на політичну кризу виникає й розвивається ідеологія «консервативної революції». К. Шмітт став однією з основних фігур цієї «революції». Професор, авторитетний спеціаліст у галузі держави та права, синтезував ідеї «консервативної революції», дав їм актуальне наукове обґрунтування, на відміну від радикальних націонал-соціалістичних поглядів на легальність і пріоритет закону. Найбільш реальну можливість легального виходу держави з кризи легітимності вчений бачить у надзвичайних

повноваженнях рейхспрезидента, закріплених ст. 48, п. 2 Веймарської конституції.

Модель правової держави К. Шмітта ґрунтується на концепції сильної тотальної держави. У дослідженні підкреслюється, що «тотальна держава» К. Шмітта значно відрізняється від «тоталітарної держави» у сучасному розумінні. Держава, на думку К. Шмітта, яка може відрізнити друга від ворога – справжня, і в цьому сенсі тотальна, вона існувала в усі часи, але Німеччина перетворилася не на тотальну, а на партійну державу, на конгломерат тотальних партій, при цьому тотальність К. Шмітт трактує в кількісному і якісному аспектах. У конституційно-правовому контексті моделі правової держави К. Шмітта «праводержавні» вимоги мають традиційний характер і є особливо актуальними. Фундамент держави – конституція, де закріплено поділ влади, тобто диференціація законодавства, уряду, управління і судочинства. Але головним для К. Шмітта є те, що закон є загальним правовим приписом і стає основою легальності державного функціонування, тобто вчений відстоює матеріальне розуміння закону, на відміну від позитивістського і формального підходів. У дослідженні підкреслюється, що згідно зі К. Шміттом, вирішальним для створення сильної держави є узгоджена взаємодія уряду і президента на основі однакових політичних переконань, а також підтримка з боку парламенту цієї взаємодії, внаслідок чого виникне концентрація влади, яка дорівнює за своїм потенціалом конституційній диктатурі. Це зрештою стане потужним фактором для створення сильної держави.

У своїй конструкції правової держави К. Шмітт відводив важливу політичну роль німецькому самоврядуванню. Крім того, після вивчення досвіду мислителів минулого К. Шмітт доходить висновку, що в економіці слід розуміти три складові і замінити просту антитезу держави й індивідуального виробництва на трикомпонентну структуру, тобто має бути актуалізована вже існуюча проміжна сфера. Це важливе явище пов'язано з суспільними інтересами, але водночас не державне, а самоорганізоване й самоврядне.

Встановлено, що серед глобальних проблем сучасності К. Шмітт виділив найбільш гострі: наявність, нарощування і небезпечні маніпуляції з ядерним потенціалом, що загрожує новою «тотальною війною» за простір і знищенням людської цивілізації взагалі, активізація міжнародного тероризму, невинуватене застосування законів про надзвичайний стан, як наслідок – неправильне або корисливе розуміння «виняткового випадку», що призводить до загострення внутрішнього правопорядку і до негативних трансформацій міжнародного права.

Доведено, що ідеї К. Шмітта являють собою також певний комплекс засобів для формування адекватних підходів до політичних реалій сучасності, особливо під час виконання завдань зі створення демократичної правової держави. На наш погляд, Шміттiana – це величезний інтелектуальний потенціал, який сприяє розумінню логіки сучасної політичної науки, в якій осмислення понять легальності та легітимності управління в державі, тотальності й сильної держави, набуває нових граней. Підтверджується актуальність проблеми політичної єдності суспільства, що у К. Шмітта прямо пов’язується з феноменом репрезентації, тобто парламент має репрезентативний характер до тих пір, поки люди вірять, що справжня діяльність парламенту відбувається у сфері громадськості.

У дослідженні визначено, наскільки релевантні погляди К. Шмітта для розуміння й оцінки динаміки сучасних політичних процесів за участі України, хоча учений ні в житті ні в творчості не був пов’язаний з нашою державою. К. Шмітт переконаний, що поки народ існує у сфері політичного, він повинен, включаючи екстремальні випадки за власним визначенням, розібратися у відмінності між другом і ворогом, в цьому полягає екзистенціальна політична сутність народу. При цьому важливо забезпечити збереження політичної єдності на основі своєї політичної волі, створити раціональні механізми справжньої демократизації, за якої парламент органічно буде пов’язаний з суспільством. Політична модернізація в умовах дефіциту легітимності політичних інститутів, фрагментації політичних еліт і відсутності консолідації

суспільства навколо «демократичного порядку денного» соціально-політичних реформ вимагає встановлення «справедливої» державно-правової рамки. Осмислення подібної рамки значним чином є наявним у політичній теорії К. Шмітта і узагальнюється в його підходах до феномена «правової держави».

Ключові слова: держава, право, правова держава, політика, тотальність, самоврядування, легальність, легітимність, надзвичайний стан.

ABSTRACT

Shumsky L.M. Conceptualization of the State of Law in the Political Theory of Carl Schmitt. – Manuscript.

Thesis for receiving the scientific degree of the Candidate of Political Sciences, specialty 23.00.01 – Theory and History of Political Science. – Kharkiv V.N. Karazin National University. – Kharkiv, 2018.

The thesis is devoted to the study of the concept of the state of law in the political theory of C. Schmitt in the framework of the phenomenon of a strong total state.

It is confirmed that the origins of the concept of law and state are embodied in the ideas of ancient thinkers, aimed at rationalizing social life on the basis of laws in order to achieve good and justice for all individuals united in a single structure. On the example of the views of Aristotle and Cicero the differentiation of the concepts of law and morality can be traced. The power of the church is taken into account, but the priority is given to the right, therefore the legal nature of the state, and not the ethical criteria, is put forward. The state should ensure the protection of property and private law, defined conditions for limiting power and influence of the state. The concept "people" is particularly important, therefore the legal basis of the state is formed in an organic connection with the people. The state is interpreted as the creation of the people; the will of the people is the source of all that is understood under the law. That is, the Roman state is not simply a community, but goes up to the level of the people's state, the republic. The provisions of the ancient political and legal thought laid the foundations for the formation of the principles of the rule of law.

It is analyzed how the approaches to the concept of the state and its appointment from feudalism to capitalism are changing. The emergence of theoretically developed concepts and doctrines of the rule of law, the formation of authoritarian, liberal and radical-democratic directions of political thought have been analyzed. The authoritarian concept is traditionally associated with the name of T. Hobbes, but in its final structuring, N. Machiavelli and J. Boden played a significant

role. Views of G. Grotius, D. Locke, S. Montesquieu and other thinkers laid the foundation for the liberal direction of the theory of the state. The idea of a law-governed state was clearly expressed in the works of radical-democratic content by J. Russo.

It is substantiated that the most complete idea of the state of law was developed in the German political thought of the nineteenth century. Thanks to the efforts of S. Puffendorf, I. Kant, G. Hegel, K. Velker, R. Mol, V. Humboldt, L. Stein, R. Gnaust, a theory of the state of law emerged as an alternative to the concept of rule of law. Theorists of the state of law are stressing the maximum possible orderliness of state life, the "imposing" order with the help of state law; in the concepts of the rule of law emphasizes, first of all, the independence of law from the state; state laws are interpreted as a threat to the right and freedoms, ideally - a limited state and a free legal society. The place occupied by the principles of the rule of law in the modern theory of the state and in political science as a whole is determined. Particular attention is paid to the practical implementation of the key principles of the rule of law in Germany, in particular the separation of powers. Problems in the implementation of the principles of the rule of law in Ukraine are connected with the necessity of reconstruction of the modern legal system of Ukraine.

It was traced how, after the defeat in World War I, Germany was in a deep crisis that threatened the very existence of the state. As an objectively determined response to the political crisis, an ideology of the "conservative revolution" arises and develops. C. Schmitt became one of the main figures of this "revolution". The professor, an authoritative specialist in the field of state and law, synthesized the idea of a "conservative revolution", gave them an actual scientific substantiation, in contrast to the radical national-socialist views on the legality and priority of the law. The most real possibility of the legal exit of the state from the crisis of legitimacy is viewed by the scholar in the extraordinary powers of the Reichspresident, enshrined in Art. 48, paragraph 2 of the Weimar Constitution.

The pattern of the state of law for Schmitt is based on the concept of a strong total state. The study emphasizes that the "total state" of C. Schmitt is significantly

different from the "totalitarian state" in the modern sense. In the opinion of C. Schmitt, the state, which can distinguish a friend from the enemy, is true, and in this sense it is total, it existed at all times, but Germany turned into a total, but a party state, a conglomeration of total parties, with the totality treated by C. Schmitt in quantitative and qualitative aspects. In the constitutional and legal context of the pattern of the state of law by C. Schmitt, the "right" requirements are of a traditional nature and are particularly relevant. The foundation of the state is a constitution, which consolidates the separation of powers, i.e. the differentiation of legislation, government, administration and justice. But the main thing for C. Schmitt is that the law is a general legal order and becomes the basis for the legitimacy of state functioning, that is, the scholar advocates the material understanding of the law, in contrast to the positivist and formal approaches. The study emphasizes that, according to C. Schmitt, the decisive factor for the creation of a strong state is the coordinated interaction between the government and the president on the basis of the same political convictions, as well as the support of the parliament of this interaction, which will result in a concentration of power that equals its potential in a constitutional dictatorship. It will eventually become a powerful factor for building a strong state.

In his design of the state of law, C. Schmitt gave an important political role to German self-government. In addition, after studying the experience of thinkers of the past, C. Schmitt concludes that the economy should be understood as three components and one should replace the simple antithesis of the state and individual production with a three-component structure, that is, the existing intermediate sphere should be updated. This important phenomenon is connected with public interests, but at the same time not state, but self-organized and self-governing ones.

It was established that among the global problems of the present, C. Schmitt identified the most acute ones: the presence, build-up and dangerous manipulations with the nuclear potential that threatens the new "total war" over space and the destruction of human civilization in general, the activation of international terrorism, unjustified application of laws on state of emergency, as a result - the wrong or

selfish understanding of the "exceptional case", which leads to an exacerbation of the internal order and the negative transformations of international law.

It is proved that the ideas of C. Schmitt also represent a certain set of means for the formation of adequate approaches to the political realities of our time, especially when carrying out the tasks for the creation of a democratic legal state. In our opinion, Schmittian is a huge intellectual potential that contributes to the understanding of the logic of modern political science, in which understanding of the concepts of legality and legitimacy of governance in the state, totality and a strong state, acquires new faces. The urgency of the problem of political unity of society, confirmed by C. Schmitt, is directly linked to the phenomenon of representation, that is, the parliament has a representative character as long as people believe that the true activity of the parliament takes place in the public sphere.

The research determines how relevant C. Schmitt's views are to understand and assess the dynamics of contemporary political processes with the participation of Ukraine, although the scientist neither in his life nor in his creative work was connected with our state. C. Schmitt is convinced that while people exist in the political sphere, they must, including extreme cases by his own definition, understand the differences between the friend and the enemy, this is the existential political essence of the people. At the same time, it is important to ensure the preservation of political unity on the basis of its political will, to create rational mechanisms for genuine democratization, in which the parliament will organically associate with society. Political modernization in the face of a lack of legitimacy of political institutions, fragmentation of political elites and the lack of consolidation of society around the "democratic agenda" of socio-political reforms requires the establishment of a "fair" state-legal framework. Understanding such a framework is largely available in the political theory of C. Schmitt and generalized in his approaches to the phenomenon of "state of law."

Key words: state, law, state of law, politics, totalitarianism, self-government, legality, legitimacy, state of emergency.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:*

1. Шумський Л. До концептуалізації поняття сильної держави в політичних поглядах Карла Шмітта // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 984. Серія : Питання політології. Вип. 19. С. 11–15.
2. Шмитт К. Сильное государство и здоровая экономика / пер. с нем. Л. Шумского // Ойкумена : альманах сравн. исслед. полит. ин-тов, соц.-эконом. систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове ; ХНУ имени В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко, науч. ред. А. А. Фисун. Харьков, 2011. Вып. 8. С. 210–224.
3. Шумський Л. Карл Шмітт і апологія механізму держави Томаса Гоббса // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1007. Серія : Питання політології. Вип. 20. С. 10–14.
4. Шумський Л. «Відповідь Кемпнеру» Карла Шмітта як історичний урок філософсько-правової та політичної компетенції «останнього великого класика» // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1091. Серія : Питання політології. Вип. 25. С. 23–28.
5. Шумский Л. Теоретико-методологические основы формирования политического смысла германского самоуправления // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. 2016. № 8 (240). С. 173–184.
6. Шумский Л, Крысенко А. Парадигма правового государства в политической концептологии Карла Шмитта // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 350–357.
7. Шумский Л. Карл Шмитт и утраченные возможности выхода из политического кризиса Германии Веймарского периода // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 366–374.

8. Шумский Л. Карл Шмітт про історичну ментальність та сутність Веймарської конституції // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія : Питання політології. Вип. 29. С. 35–39.
9. Schumsky L. Carl Schmitts Fundamente eines Rechtsstaates: Gedanken über demokratische Entwicklung in Ostregionen // Europäische Wissenschaft: Abgeben. „East West“ Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH : scientific journal. Vienna, 2014. № 1. S. 42–47.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

10. Шумский Л. Н. К вопросу о концептуализации понятия «сильное государство» в политической философии Карла Шмитта // Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 17 грудня 2011 р.). Дніпропетровськ, 2011. С. 29–31.
11. Шумский Л. Н. Конституционные основы государственного устройства в мировоззрении Карла Шмитта // Друга всеукраїнська наукова конференція «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 32–33.
12. Шумский Л. Н. К вопросу об актуальности идей Карла Шмитта на постсоветском дискурсивном пространстве // Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (м. Дніпропетровськ, 23 березня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 90–92.
13. Шумский Л. Н. Особенности организации и функционирования германского самоуправления: история и современность // Друга міжнародна науково-практична конференція «Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація» (м. Київ, 14–15 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 146–149.
14. Шумский Л. Н. Политическая история независимой Украины как иллюстрация теоретического наследия Карла Шмитта // Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний,

економічний, правовий та культурний виміри» (м. Одеса, 9 грудня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 86 – 88.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Шумский Л. Карл Шмитт о войне и мире // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 17 лют. 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 85–88.

16. Шумский Л. Н. Критика Карла Шмитта либерально-буржуазного подхода к понятию «полицейское государство» // Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (м. Одеса, 10-11 березня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 101–105.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	23
1.1. Категорія правової держави в західній політичній думці	23
1.2. Концепт правової держави в німецьких політичних мислителів ХІХ ст.	34
1.3. Правова держава як базова теорія сучасної політичної науки.....	50
Висновки до 1 розділу.	61
РОЗДІЛ II. ПАРАДИГМАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ КАРЛА ШМІТТА	64
2.1. Криза політичних інститутів Веймарської республіки.....	64
2.2. Концепція сильної тотальної держави – основа моделі правової держави Карла Шмітта.....	84
2.3. Самоврядування як ключова політична та економічна складова правової держави Карла Шмітта.....	98
Висновки до 2 розділу	111
РОЗДІЛ III. ВПЛИВ ПОГЛЯДІВ КАРЛА ШМІТТА НА РОЗВІТОК СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	114
3.1. Ідеї Карла Шмітта як відображення сучасної проблеми глобального управління в умовах загрози світової війни й міжнародного тероризму.....	114
3.2. «Шміттіана» в контексті побудови сучасної правової держави.....	129
3.3. Особливості політичних процесів у незалежній Україні крізь призму концепції правової держави Карла Шмітта.....	144
Висновки до 3 розділу.....	155
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170
ДОДАТКИ	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У реаліях сучасних політико-демократичних трансформацій ідея правової держави, що є фундаментальним досягненням європейської політичної думки, набуває особливої актуальності в процесах державного будівництва в країнах пострадянського простору і, зокрема, в Україні. Колізії розбудови держави у суспільствах, які не мають стійкої політико-правової традиції, демонструють складності як демократичного розвитку, так і правового оформлення політичного процесу.

Новітня політична практика пострадянських країн актуалізує необхідність її осмислення та розробки нових, більш адекватних алгоритмів політичного розвитку. Політичне мислення минулого являє собою особливу цінність для вибору адекватного напрямку державотворчого процесу, яка ґрунтується на таких двох особливостях:

- по-перше, досліджуються духовні позиції в політичних констеляціях і їхня соціальна значимість у політологічному дискурсі того часу, фактично теорія, таким чином, характеризує цей політичний зміст і його роль на певному етапі розвитку цивілізації;

- по-друге, виникає питання, наскільки ці ідеї є актуальними для політичних дискусій у сучасних умовах. Перше важливо з історичної точки зору, друге має за мету виявити можливості застосування елементів раціонального змісту в пошуку рішення складних державних проблем.

У зв'язку з цим уваги заслуговує політична теорія К. Шмітта, в якій можна розпізнати певний рівень можливостей для їх адаптації до умов України. У вченні К. Шмітта поняття держави, сильної держави, суверена, є сьогодні надзвичайно актуальними; ці поняття отримали інтерпретації, в яких закладені потенційні механізми підготовки й прийняття раціональних політичних рішень згідно з вимогами політичної реальності. Ідеї вченого, сучасника і учасника суспільно-політичних процесів у період значущих етапів політичної модернізації та демократизації у світі, зберігають свою актуальність, оскільки політичну спадщину мислителя вивчено не повною мірою. Поза увагою

дослідників залишилися певні аспекти науково-теоретичного доробку К. Шмітта, висвітлення яких має безперечне значення для нинішнього етапу українського державотворення.

Серед зарубіжних учених, предметом дослідження яких були різні аспекти теоретико-політичної спадщини К. Шмітта, слід назвати, І. Блюнчлі, Х. Блодига, Р. Гнайста, Г. Еллінека, Е. Кауфманна, Х. Кварича, Х. Кленнера, Д. Лаака, П. Лабанда, Р. Меринга, Р. Моля, Г. Машке, Ф. Нойманна, Х. Оттманна, Х. Пројса, Б. Рютерса, Б. Тешке, П. Томміссена, Ю. Фіялковські, К. Хильгера, Ю. Хачека, Л. Штайна, Е. Ценкера і ін. На розгляді головних елементів теоретичного спадку К. Шмітта – поняття держави і права зосередили свою увагу С. Артамошин, М. Белявський, Е. Гаранов, С. Котляревський, О. Кільдюшов, І. Козліхін, К. Лапшин, А. Михайлівський, П. Рахшмир, А. Соколов, А. Смирнов, О. Терехов, С. Ударцев, О. Філіппов, М. Хлебніков та ін.

Геополітичні аспекти теорії К. Шмітта досліджували вітчизняні вчені В. Терлецький, Ю. Шейко та ін. Значну увагу питанням здійснення принципів правової держави, взаємодії держави і громадянського суспільства, проблемам модернізації в Україні приділили Р. Войтович, В. Горбатенко, М. Головатий, О. Дзьобань, О. Крисенко, Н. Капустіна, О. Новакова, Т. Пояркова, П. Петровський, В. Рубанов, В. Сиренко, А. Скрипнюк, С. Телешун, Д. Таран, О. Фісун, М. Шаповаленко та ін.

Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений тим, що процес розбудови сучасної правової держави в Україні обтяжується відсутністю достатнього досвіду у створенні власної державності в Україні. Неадекватною для такого масштабного проекту виявилася й політико-теоретична база його супроводження. Для з'ясування деяких теоретичних проблем дуже принагідними є певні положення теоретичної спадщини К. Шмітта.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

в рамках наукової теми кафедри «Реформування політичної системи України у глобальній та порівняльній перспективі».

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розкриття розуміння К. Шміттом проблеми організації й функціонування інститутів правової держави, виявлення у поглядах ученого раціональних і конструктивних елементів, визначення перспектив їх застосування в процесі розбудови української державності.

Відповідно до поставленої мети дослідження необхідно розв'язання таких наукових завдань:

- проаналізувати витoki ідеї правової держави та особливості формування її основних принципів;
- розкрити значення внеску німецьких мислителів ХІХ ст. у створення самостійної наукової теорії правової держави;
- визначити ступінь значущості принципів правової держави для сучасної політичної думки;
- показати роль, яку відіграли особливості функціонування політичних інститутів Веймарської республіки для вироблення К. Шміттом власної схеми правової держави;
- визначити рівень політичного значення положень концепції «сильна – тотальна держава» К. Шмітта порівняно із сучасними інтерпретаціями інституціональної специфіки демократичної сильної успішної держави;
- схарактеризувати історичні особливості формування німецького самоуправління як політичного інституту та місце цього феномену в моделі правової держави К. Шмітта;
- систематизувати ті аспекти теорії правової держави К. Шмітта, які є релевантними для адекватної оцінки, сприйняття та прийняття рішень в умовах глобальних міжнародних проблем;
- розширити аргументацію стосовно значення принципів правової держави К. Шмітта для розробки комплексу необхідних політичних рішень у суспільствах, які перебувають у перехідному стані;

– обґрунтувати актуальність концепції правової держави К. Шмітта для України в умовах політичної модернізації.

Об'єктом дослідження є загальне вчення про державу К. Шмітта.

Предмет дослідження – поняття правової держави в політичній теорії К. Шмітта крізь призму феномена сильної тотальної держави.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на сукупності загальнонаукових, соціогуманітарних і політологічних методів, що дозволило вивчити й розкрити визначену проблематику у всьому багатоманітні аспектів. У роботі застосовані методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, порівняння, які є універсальними для досліджень будь-якого наукового напрямку.

У дослідження застосовано інституціональний метод, який дозволив виявити межі повноважень, функціональні завдання політичних інститутів, характер демаркаційних ліній між ними та механізми взаємодії в рамках моделі правової держави К. Шмітта, фундаментом якої є легальність управління, пріоритет закону, забезпечення цих принципів авторитетним і дієздатним керівництвом.

Системний метод використано для розгляду феномена держави як багатокомпонентної структури. Можливості цього методу сприяли виявленню ролі політичної сфери у суспільстві крізь призму розуміння «політичного» у вченні К. Шмітта.

Завдяки порівняльно-історичному методу вдалося дослідити еволюцію поглядів К. Шмітта на державу взагалі і на правову державу, зокрема, особливо у просторі ключових подій політичної історії Німеччини, свідком і учасником яких він був (періоди кайзерівської імперії, Веймарської республіки, нацистського режиму та реформаційний післявоєнний етап).

Структурно-функціональний метод значною мірою сприяв проведенню якісного аналізу позицій К. Шмітта перш за все у кризовий період Веймарської республіки відносно місця й ролі рейхпрезидента для збереження цілісності та безпеки держави, можливих шляхів подолання гострих міжпартійних

розбіжностей у парламенті в рамках стратегічного курсу на відродження традиційної німецької єдності та відновлення колишньої могутності Німеччини.

Із спеціальних методів політичної науки використано метод моделювання політичних ситуацій. Це допомогло підтвердити актуальність підходів К. Шмітта до принципів правової держави за сучасних умов, обґрунтувати застосування елементів мисленнєвого комплексу, відомого як «Шміттіана», у пошуку конструктивних рішень для побудови успішної правової держави й удосконалення механізмів протистояння загрозам стабільності існування світової спільноти.

Специфіка теми дослідження зумовила необхідність звернення до німецькомовних оригінальних творів у першу чергу К. Шмітта, які не були відомі вітчизняним політологам та спеціалістам інших напрямків. У цьому сенсі, у рамках принципу міждисциплінарних зв'язків логічним було використання герменевтичного методу.

Під час виконання поставлених завдань дослідження зміст першоджерел з відповідною об'єктивністю та максимальною науковою достовірністю було витлумачено та проінтерпретовано, що дозволило сформулювати авторську позицію.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному вивченні наукового доробку німецького вченого Карла Шмітта та в обґрунтуванні гіпотези про те, що ним було створено парадигму правової держави, що містить у собі найбільш прогресивні досягнення європейської державно-правової та політичної думки того часу. У виробленій моделі правової держави К. Шмітта закладений інструментарій, раціональні елементи якого час від часу використовуються сучасними європейськими демократичними державами під час прийняття адекватних політичних рішень у процесі розв'язання внутрішніх і зовнішньополітичних проблем.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких положеннях.

Уперше:

– здійснено аналіз ключового аспекту вчення про державу К. Шмітта – правової держави з точки зору її принципів, на відміну від традиційних досліджень, обмежених переважно вивченням критики К. Шміттом буржуазної правової держави, протидії положенням ліберальної нейтральної держави з подальшим переходом до здатної на вольове рішення авторитарної державної структури;

– пропонується авторський підхід до концепції «сильна держава» К. Шмітта з обґрунтуванням конструктивності його змісту, оскільки в його фундаменті міститься ідея побудови успішної держави, матеріалізація якої забезпечується не міфами й гаслами, а комплексом конкретних заходів у межах конституційного законодавства;

- здійснено адаптацію деяких, раніше не відомих у вітчизняній політичній науці німецькомовних оригінальних творів К. Шмітта та інших правознавців і політологів Німеччини.

Уточнено:

– теоретичні та методологічні підходи сучасних політологів до оцінки ролі принципів правової держави під час політичних трансформацій на європейській та світовій арені;

– обґрунтування значення наукового потенціалу «Шміттіани» для розуміння й аналізу динаміки сучасних політичних процесів на тлі гострих глобальних проблем, пов'язаних із забезпеченням міжнародної безпеки й стабільності, що передбачає скоординовані раціональні дії компетентних державних діячів і організацій;

– розуміння логіки сучасної політичної науки, в якій завдяки теоретичним положенням К. Шмітта, нових граней набуває осмислення понять легальності та легітимності управління в державі, політичної єдності суспільства, державної безпеки та стабільності.

Дістали подальшого розвитку:

- позиції відносно ступеня значущості досягнень німецької політичної думки XIX ст. у формуванні теорії правової держави через аналіз диференціації підходів до принципів правової держави в концепціях німецької «правової держави» та англійського «правління права»;
- осмислення поглядів К. Шмітта на поняття «сильна держава», властивостей «тотальності» держави, сформульованих у період існування Веймарської республіки як потенційного інструментарію рішення питань державного будівництва за сучасних умов;
- оцінки релевантності положень концепції правової держави К. Шмітта для України в умовах глобальних політичних трансформацій.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає перш за все у розширенні знання про науково-теоретичний доробок німецького вченого К. Шмітта, головні теоретико-політичні ідеї якого можуть бути використані у процесі подальшого розроблення політико-правової концепції розбудови української державності з урахуванням особливостей перебігу сучасних модернізаційних процесів у державі. Крім того, певний інтерес проблематика наукового спадку К. Шмітта становить для розроблення курсів з політології у розділах «Держава», «Правова держава», «Влада», «Сутність «політичного» влади», «Політична модернізація» та інші.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації було викладено на семінарах кафедри політології і на наукових конференціях, а саме: «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2011 р.); «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Дніпропетровськ, 2012 р.); «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2014 р.); «Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація» (Київ, 2016 р.), «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 2016 р.), «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (Одеса, 2017 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертації відображені у 7 статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях України, одній статті, опублікованій в іншому науковому виданні, одній статті в іноземному науковому виданні.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких містить по 3 підрозділи, висновків, списку використаних джерел і одного додатка. Загальний обсяг роботи становить 195 сторінок, з них основного тексту – 169 сторінок, список використаних джерел (222 найменування) – 23 сторінки, додаток – 3 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

1.1. Категорія правової держави в західній політичній думці

Поняття права й держави є досягненнями людської цивілізації і для того, щоби розкрити сутність цих феноменів, необхідно зрозуміти основні етапи виникнення та формування політичних спільнот, які вивели людину з безперспективного природного стану й вказали шлях прогресивного розвитку.

Витоки поняття права й держави закладені в ідеях античних мислителів, спрямованих на раціоналізацію суспільного життя на основі законів з метою досягнення блага й справедливості для всіх індивідів, об'єднаних в єдину структуру. Такою структурою є держава, феномен якої розглядав Арістотель у своєму класичному творі «Політика». Держава в його розумінні являє собою свого роду об'єднання, «а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя; всі діють заради того, що вважається достойним життям, тож вочевидь усі об'єднання прямують у своїй діяльності до певного щастя; до найбільшого і найвищого серед усіх благ, те об'єднання, що є найголовнішим і охоплює решту об'єднань, саме воно називається державою або політичним об'єднанням» [4, с. 17].

Суспільство, яке складається з кількох поселень, є завершеною державою, воно виникло заради потреб життя, але існує ради досягнення благого життя. Отже, будь-яка держава – це продукт природного виникнення як первісного об'єднання. Поняття справедливості у Арістотеля пов'язано з уявленням про державу, оскільки право, що служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування, «кінцева мета в усіх науках і мистецтвах – досягнення щастя; найвище ж щастя є основоположною метою найголовнішою серед усіх наук чи мистецтв – політики; державним благом є право, тобто те, що служить загальній користі, на думку всіх, право є певна рівність» [4, с. 85]. Арістотель вважав державу результатом діяльності людського розуму для забезпечення безпеки й добробуту індивідів у процесі спільного існування. У

державній ідеї Арістотеля поєднуються поняття права, релігії, порядку взаємовідносин індивідів, мистецтва, науки, торгівлі. Філософ переконаний, що тільки в державі окрема людина стає суб'єктом права, й що без держави індивід не отримує ні безпеки, ні свободи.

Римські філософи, застосовуючи державно-правове мислення греків, підійшли більш системно до поняття права, влади, державного устрою, сформулювали ціль і їхнє призначення у комплексі політичних інститутів. Зокрема Цицерон вважав державу видатним творенням людини. У його знаменитій роботі «Про державу» є такі слова: «державою є надбання народу, а народ – не будь-яке поєднання людей, зібраних разом у будь-який спосіб, а з'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права й спільністю інтересів» [115, с. 20]. Цицерон, як відомо, був неперевершеним оратором, як філософ – менш популярним, але у його поглядах відбиваються ключові напрямки політичної думки тієї епохи.

Цицерон визначає три види влади і після детального аналізу доходить висновку, що «найліпшим» варіантом слід вважати комбінований варіант, тобто мислитель суттєво конкретизує підхід до ідеї змішання влад. «Коли верховна влада знаходиться в руках у однієї людини, ми називаємо цього одного царем, а такий державний устрій – царською владою. Коли вона знаходиться в руках у виборних, то кажуть, що ця громадянська община управляється волею оптиматів. Народною ж (адже її так і називають) є така громада, в якій все знаходиться в руках народу. Я вважаю, що заслуговує найбільшого схвалення, так би мовити, четвертий вид державного устрою, оскільки він утворений шляхом рівномірного змішання трьох його видів» [115, с. 23].

Цицерон вважав, що в державі одна частина має бути передана «авторитету найперших людей», тому що в державі необхідно, щоб було «щось видатне і царське», але деякі справи слід віддати судженню і волі народу. Мислитель переконаний, що «Треба, щоб існували магістрати; адже без їхньої мудрості і старанності громадянська община існувати не може, і розподілом повноважень між ними підтримується весь державний лад; при цьому повинна

бути встановлена, не тільки для магістратів міра їхньої влади, а й для громадян міра їхньої покори, адже і той, хто розумно наказує, рано чи пізно повинен буде підкорятися, а той, хто покірно підкоряється, гідний того, щоб рано чи пізно почати керувати» [115, с. 134].

Таким чином, у міркуваннях Цицерона простежуються елементи демократії; розуміння права, закону, внутрішньої політики й порядку міждержавних відносин. Це означає, що мислитель синтезував досягнення державно-правової науки Афін и Риму, що дозволяє, на наш погляд, виділити кілька моментів, які розкривають сутність прогресу античної політичної думки.

Перший. У політико-правових міркуваннях чітко простежується диференціація понять права і моралі. Не принижуючи величі церкви, пріоритет віддається праву, тому саме правова природа держави висувається на передній план, а не етичні критерії. В державі передбачається захист власності й приватного права, але ніхто не має права протистояти волі держави. При цьому в римській державі визначені умови обмеження владної могутності й впливу держави.

Другий. Особливої важливості набуває поняття «народ», тому законодавча база держави формується в органічному зв'язку з народом. Держава трактується як творіння народу, воля народу є джерелом усього, що розуміється під правом. Тобто Римська держава це не просто спільність, а піднімається до рівня народної держави, республіки.

«Про правову державу як таку у греків і римлян не йдеться», – вважає відомий фахівець з питань правової держави Ф. Раянов. «Правової держави немає і не може бути у суспільстві, де держава верховодить всім народом, старшує над ним; якщо визнати типологію держав на основі характерних сутнісних ознак, то за часів Платона й Арістотеля не було правової держави, оскільки тоді держави ґрунтувалися на інших соціально-політичних факторах, не характерних для правової держави» [81]. Але, на нашу думку, не можна заперечувати і той факт, що положення античної політико-правової думки заклали основу для формування принципів правової держави.

В епоху Нового часу підходи до поняття держави та її призначення істотно змінюються. Виникають теоретично розвинені концепції і доктрини правової держави, що були сформульовані в умовах переходу «від феодалізму до капіталізму й виникнення нового соціально-політичного ладу» [67, с. 301]. У типології політичного мислення поворотної історичної епохи прийнято виділяти авторитарне, ліберальне і радикальний напрямки, який з'явився пізніше. Авторитарна концепція традиційно пов'язана з ім'ям Т. Гоббса, але в остаточній її структуризації значну роль відіграли Н. Макіавеллі і Ж. Боден.

Н. Макіавеллі розробив новий підхід до понять держави, права, влади. Мислитель обґрунтовує самостійний статус політики як галузі знань з певними законами, принципами, сформованими не під впливом церковних канонів, а в результаті конкретних соціально-політичних процесів у суспільстві. Н. Макіавеллі розмірковує про шляхи досягнення дієздатної держави, яка, перш за все, в змозі запобігти зовнішньої загрози, забезпечити стабільність взаємовідносин між владою і індивідами, подолати чвари, забезпечити захист громадян та їхнього майна. У зв'язку з цим слід виділити кілька важливих аспектів, які залишаються актуальними вже протягом декількох століть.

У своєму творі «Володар» філософ, на прикладі Франції, визнає важливість парламенту як державного політичного інституту і пише, що «в наші дні добре влаштованою і добре керованою державою є Франція; в ній є безліч корисних установ, що забезпечують свободу і безпеку короля, найперше – парламент з його повноваженнями; важко уявити кращий і більш розумний порядок, як і більш надійну запоруку безпеки короля і королівства [63]. Але при цьому Н. Макіавеллі підкреслює необхідність змін у порядку переходу влади від одного правителя до іншого, тобто мислитель виступає проти спадкового государя. З міркувань Н. Макіавеллі виходить, що спадкоємне правління вже не може забезпечити суспільству шлях до прогресу, «спадкоємному володарю, навіть посередньому, чиї піддані встигли зжитися з правлячим домом, набагато легше утримати владу, ніж новому, тому що для

цього йому достатньо не переступати звичаю предків і не поспішаючи пристосуватися до нових обставин» [63].

Н. Макіавеллі припускає, що «для змін, які прокладають шлях до інших змін», може, і повинна з'явитися «могутня й грізна сила», яка прийде до влади не в результаті традицій спадкоємного правління. Такий правитель повинен мати мудрість і рішучість «не віддалятися від добра, але у разі потреби не цуратися і зла», це означає, що про дії володарів «судять, виходячи з результату, тому нехай володарі намагаються зберегти владу і здобути перемогу, які б засоби для цього ні вжити, їх завжди вважатимуть гідними і схвалять» [63].

Н. Макіавеллі пише «про спокійні і важкі часи», про те, що перед лицем небезпеки для держави, в умовах необхідності зупинити повноваження магістрату і переходу до абсолютного одноосібного правління, мудрому володареві «належить вжити заходів до того, щоб громадяни завжди і за будь-яких обставинах мали потребу в володарі і в державі» [63].

Таким чином, у поглядах філософа стає очевидним украй важливий момент, який став, на наш погляд, джерелом поняття «надзвичайний стан» або «винятковий випадок», що є однією з ключових проблем політики і у XXI столітті, і про що піде мова в нашому дослідженні.

Політичний мислитель Ж. Боден висуває ідею «суверенітету», тобто абсолютної влади держави, що означає неподільну владу монархії. Ж. Боден у роботі «Метод легкого пізнання історії» пише, що найбільш оптимальним державним устроєм є монархія, тому що, «якщо ми будемо розглядати природу уважніше, то всюди побачимо монархію, у вулику серед бджіл є ватажок, у стаді оленів завжди є головний, а коли летить клин журавлів, то один вказує шлях зграї» [12, с. 242].

Коли Ж. Боден говорить про людське суспільство, він зазначає, що велика кількість допоміжних структур, офіційних осіб, оточуючих монарха – недоречно, тому що той, хто одного разу побував при владі, зникає командувати і забуває, що означає підпорядкування, і такі індивіди дуже

нелегко залишають посади і потенційно можуть чинити певні перешкоди суверену. У цьому зв'язку слід навести приклад з міркувань мислителя, коли він констатує невиправдане збільшення «з боку зловмисних людей кількості суддів для виконання завдань, з якими могли впоратися кілька чиновників» [12, с. 247]. Ж. Боден відстоює суверенітет монарха, його необмежену владу для забезпечення стабільності й порядку у спільноті за оптимальної кількості інститутів, необхідних для функціонування державного механізму.

Як вже було відзначено, ідеї Т. Гоббса створили основу авторитарної концепції правової держави, тому слід розглянути міркування філософа в його фундаментальній праці «Левіафан, або матеріал, форма і влада держави церковної і цивільної». Т. Гоббс обґрунтував теоретичні викладки для побудови держави, здатної забезпечити захист громадян, економічну, внутрішню і зовнішню політичну стабільність. Для Т. Гоббса є незаперечним фактом специфіка природного стану людей, «коли один може вбити іншого і будь-яка людина знає, що кожен може вбити кожного». Люди бачать один в одному ворога і конкурента. Громадянський державний стан дозволяє членам суспільства бути впевненими за своє буття, тому що в ньому панує спокій, безпека і порядок. За відсутності громадянського стану, пише філософ, «завжди є війна всіх проти всіх» [29, с. 95].

Фантастична фігура Левіафана або якась суверенно-репрезентативна особа не можуть затулити очевидне, що держава в розумінні Т. Гоббса стала величезним механізмом. Це послужило основою новаторського змісту його філософії держави в період індустріально-технічної революції. Змін зазнали поняття права й закону, усунувши середньовічні підвалини та структури феодального станового церковного характеру. Т. Гоббс бачить перспективність створення нової державної структури, що забезпечує за умови абсолютних повноважень суверена, не тільки безпеку, але й певні свободи громадян. «Свобода підданих полягає в тих речах, які суверен під час регулювання їх дії обійшов мовчанням, як, наприклад, свобода купувати і продавати, і іншим чином укладати договори один з одним, обирати своє місцеперебування, їжу,

спосіб життя, наставляти дітей на свій розсуд і. т. д.; свобода підданого поєднується з необмеженою владою суверена [29, с.165].

У міркуваннях філософа простежуються елементи, які можна пов'язати з поняттям правової держави, в першу чергу те, що інститути держави функціонують на основі закону, а «для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну людину або збори людей, які були б їхніми представниками; кожному індивіду повинна бути надана можливість вважати себе довірительом щодо всього, що носій загальної особи буде робити сам або змусить робити інших» [29, с. 132]. При цьому Т. Гоббс підкреслює відповідальність загальної особи і говорить про небезпеку знищення механізму держави в разі виникнення громадянської війни або заколоту. Т. Гоббс захищає інтереси абсолютної монархії, безмежну владу суверена. Мислитель рішуче проти поділу влади, стверджуючи, що «царство, розділене в самому собі, не може зберегтися» [29, с. 141]. Погляди Т. Гоббса дали нащадкам широкий діапазон тем для наукових досліджень, при цьому виявилися як непримиренні противники, так і стійкі апологети [123].

Відомий російський учений Ю. Тихомиров вважає, що ідея правової держави зародилася давно, але своє більш чітке вираження отримала в працях Ж. Руссо, в його теорії суспільного договору [97]. Але у цій теорії, на наш погляд, знайшли своє місце і розробки понять права, суспільного договору, громадянського суспільства Г. Гроція, Д. Локка, Ш. Монтеск'є та інших мислителів.

Г. Гроцій, зокрема, з позиції свого розуміння права миру й війни став засновником нової філософії права для конкретної держави. Перш за все Г. Гроцій констатував гостру потребу людей у сформованих наявних історичних умовах у розумному і впорядкованому мирному співіснуванні на основі взаємної поваги прав. Звідси випливає мета заснування держави: «для підтримки мирного життя індивідуумів, які належать до одного народу, потрібна згода всіх на створення правозахисної структури і покора по відношенню до одного або групи уповноважених на управління цією

структурою. Договір між людьми стає не тільки фактом виникнення держави, але й правовим обґрунтуванням останньої та її влади» [161, с. 230].

Г. Гроцій розумів право не тільки як внутрішньодержавне, яке виходить від громадянської влади й регулює взаємини в союзі вільних людей. Філософ трактує право в ширшому сенсі як необхідне право народів, а саме те, «що отримує обов'язкову силу волею всіх народів або багатьох з них, тому що немає права загального для всіх народів» [30].

На наш погляд, можна констатувати в міркуваннях Г. Гроція наявність істотних положень теорії правової держави як правової структури, засобу, без урахування особистих життєвих цілей членів, але за умови збереження свобод індивідуумів. Держава трактується як раціональна формальна компактна структура, орієнтована на окремих людей, але не на всі можливі аспекти співіснування індивідуумів. Г. Гроцій одним із перших спробував дати теоретичне обґрунтування універсального міжнародного права як важливого фактора для збереження мирного співіснування держав.

Погляди англійського філософа Д. Локка стали основою ліберального напрямку політичної думки Нового часу. У знаменитій праці «Два трактати про правління» Д. Локк формулює, по суті, ключові принципи правової держави, які пізніше зумовили створення науково-політичної теорії правової держави у версії «правління права». Д. Локк репрезентує інший, порівняно з Т. Гоббсом, підхід до цілей і завдань держави і політичних інститутів, понять закону, власності, прав і свобод індивідів. Д. Локк підкреслює, зокрема, що з підписанням договору формується політична спільнота з законними принципами функціонування влади. Природні права і свободи громадян не тільки не обмежуються, а й доповнюються політичними свободами. «Договір є початком будь-якого політичного суспільства і фактично його складає – це всього лише згода будь-якої кількості вільних людей, здатних утворити більшість на об'єднання і вступ в подібне суспільство, саме це і тільки це, дало або могло дати початок будь-якому законному правлінню в світі» [57, с. 319]. При цьому мислитель додає, що «кожна людина за своєю природою вільна, і

ніщо не в змозі поставити її в підпорядкування будь-якій земній владі, за винятком її власної згоди» [57, с. 331].

Д. Локк говорячи про функції законодавчої влади, підкреслює два дуже важливі моменти. Йдеться, по-перше, про необхідність забезпечення постійного спостереження за виконанням прийнятих законів, що передбачає поділ законодавчої і виконавчої влади. По-друге, закони повинні бути зрозумілі і відомі народу за допомогою неупереджених суддів. Крім того, Д. Локк виступає за існування одного закону і «для багатого і бідного, для фаворита при дворі, і для селянина за плугом» [57, с. 346]. Що стосується уряду, то метою уряду є збереження власності, оскільки люди «пов'язали себе відповідними узами, тільки щоб зберегти своє життя, свободу і майно, і щоб з допомогою встановлених закономірностей про право і власність забезпечити свій мир і спокій [57, с. 342].

Ми вважаємо, що у поглядах сучасника Д. Локка мислителя Б. Спінози, слід виділити аксіологічний аспект безпосередньо політичного змісту, коли він показує своє бачення цілей держави, понять свободи, безпеки. Б. Спіноза переконаний, що кінцева мета держави полягає не в тому, «щоби панувати і тримати людей в страху, підпорядковуючи їх владі іншого, але, навпаки, в тому, щоб кожного звільнити від страху, щоб він жив в безпеці, наскільки це можливо; щоб він найкращим чином утримував своє природне право на існування і діяльність без шкоди собі та іншому, отже, мета держави в дійсності є свобода» [88].

Б. Спіноза не міг припустити, що через три з гаком століття його позиція, відносно безпеки існування громадян, виявиться в центрі проблематики сьогодення за умов загрози з боку міжнародного тероризму, яка стала викликом правовій державі. У зв'язку з цим гостро постає питання безпеки, і як державі розібратися в парадоксі, якщо, з одного боку, існують конституційно забезпечені правом свободи, а «з іншого боку, виникає необхідність заходів щодо втручання в ці свободи» [88].

Погляди Б. Спінози, стали, на наш погляд, істотним доповненням до ліберальної концепції політичного мислення. Згодом ліберальна концепція значно зміцнила свої позиції завдяки ідеям Ш. Монтеск'є щодо понять права, свободи і особливо поділу влади.

У головному творі «Про дух законів» Ш. Монтеск'є розкриває своє розуміння свободи: «в державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, чого повинно хотіти, і не бути примушеним робити те, чого не повинно хотіти» [61, с. 154].

Застосоване філософом формулювання «свобода є право робити все, що дозволено законом» часто цитується дослідниками і, на нашу думку, є важливим переходом у роздумах Ш. Монтеск'є до політичної свободи. Філософ зазначає, що політична свобода індивідів можлива в спільнотах, де вона закріплена в законах, яких дотримуються. Це реально за умови правління «помірних», тобто коли зловживання законом редукуються шляхом «стримування один одного різними властями» [61, с. 155].

Актуальність ідеї поділу влади Ш. Монтеск'є обґрунтовує, аналізуючи можливі варіанти маніпуляцій владою:

– зосередження в одних руках законодавчої і виконавчої влади неминує призведе до тиранічних законів і відповідним порядкам їх застосування; про свободу в такому суспільстві мови бути не може;

– якщо судова влада не відокремлюється від законодавчої і виконавчої влади, а поєднується, наприклад, із законодавчою владою, то свобода громадян виявиться під владою сваволі, оскільки суддя стає законодавцем;

– якщо судова влада з'єднується з виконавчою владою, то суддя може стати гнобителем.

Ш. Монтеск'є констатує, що «все загинуло б і перетворилося на деспотію, якби три влади були поєднані в одній особі чи установі; тому в більшості європейських країн встановлено помірний образ правління, володарі мають дві влади, надаючи підданим здійснення третьої» [61, с.157].

Що стосується радикально-демократичної концепції політичного мислення, то це пов'язано з ім'ям Ж. Руссо. Відповідно до теорії суспільного договору Ж. Руссо, асоціація, тобто договір «захищає і убезпечує всією загальною силою особистість і майно кожного з членів асоціації, кожен, з'єднуючись з усіма, підкоряється, однак, тільки самому собі і залишається настільки ж вільним, як і колись, таке основне завдання, яке вирішує Суспільний договір» [83, с. 207]. Унаслідок вступу в асоціацію створюється колективне Ціле, яке «іменується Республікою або Політичним організмом, причому члени асоціації в сукупності отримують ім'я народу, а окремо називаються громадянами як такі, що беруть участь у верховній владі, і підданими як такі, які підлягають законам Держави» [83, с. 209].

Ж. Руссо не визнає поділ влади, що є основою конституціоналізму. Філософ вважає суверенну і неподільну волю народу основним законодавцем, «коли весь народ виносить рішення, яке стосується всього народу, він розглядає лише самого себе, і якщо тоді утворюються відносини, то це – ставлення цілого предмета, без будь-якого поділу цього цілого; сутність того, про що виноситься рішення, має загальний характер так само, як і воля, яка виносить це рішення, цей саме акт я і називаю законом» [83, с. 227]. При цьому Ж. Руссо підкреслює, що закони, що керують відносинами, мають назву політичних законів.

Міркування філософа загальної спрямованості на демократизм щодо «надання» суверенітету, про функції депутатів, про контроль процесів державного життя аж до зміни уряду і державного ладу через періодичні народні збори, на наш погляд, не містять чітких механізмів для практичного здійснення.

Зокрема суверенітет, на переконання мислителя, не може будь-яким чином надаватися, тому що це – загальна воля, а волю ніяк не можна надавати; депутати від народу, отже, не є і не можуть бути його представниками; вони лише його уповноважені; вони нічого не можуть ухвалювати остаточно. «Всякий закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо, є недійсним; це взагалі не закон» [83, с 151].

Як на практиці здійснювати подібний порядок, Ж. Руссо сам точно не уявляє. Філософ пише, «що стосується більш-менш частішої повторюваності законних зборів, то це залежить від стількох різних міркувань, що тут неможливо дати точні правила, можна загалом сказати тільки одне, що чим більше сили в уряді, тим частіше має являти себе суверен» [83, с. 278]. Слід підкреслити, що Ж. Руссо, коли характеризує поняття диктатури і мислить в дусі Н. Макіавеллі, допускає виникнення в державі небезпечної ситуації і необхідність відповідного рішення.

1.2. Концепт правової держави у німецьких політичних мислителів XIX ст.

Теоретики правової держави роблять наголос на «максимально можливій упорядкованості державного життя, на «нав'язуванні» порядку за допомогою державного закону; в концепціях правління права підкреслюється перш за все незалежність права від держави; державні закони тлумачаться як загроза праву й свободам, в ідеалі – обмежена держава й вільне правове суспільство» [44, с. 4].

У зв'язку з цим, для того, щоб визначити, в чому полягала диференціація підходів до феномена правової держави, слід розглянути вектори руху німецької політичної думки і одним із перших її представників виступає С. Пуффендорф. С. Пуффендорф вважав, що права людини набувають справжнього змісту тільки у суспільстві, суспільство створюється за допомогою договору, в результаті формується держава. Держава покликана забезпечити безпеку окремого індивіда від протиправних дій з боку інших індивідів. Держава створюється у процесі об'єднання волі кожної людини в єдину волю. На думку С. Пуффендорфа, для цього необхідні такі умови:

- наявність конкретної особи, навколо якої об'єднуються індивіди;
- спільне рішення щодо форми правління;
- укладання суспільного договору, де закріплюється порядок взаємовідносин між правлячими і підданими за умови дотримання відповідних прав і обов'язків.

С. Пуффендорф виокремлює причини, через які договір з правителем може бути розірваний: якщо з'являється ворожість по відношенню до підданих, відмова від виконання обов'язків або недотримання правил, згідно з якими індивіду підкоряється правитель. При цьому С. Пуффендорф підкреслює важливість поняття «народне право», суть якого полягає в положеннях природного права стосовно кожної людини. Але в рамках спільноти, говорить С. Пуффендорф, «необхідно відрегулювати обов'язки влади щодо забезпечення народного права або щонайменше продемонструвати гарантії готовності до здійснення цього права» [173, с. 53].

С. Пуффендорф надав поняттям природного права, прав людини в рамках сформованого на договірній основі спільноти істотного політико-філософського змісту, що відкрило широкі можливості для розвитку політичної і правової думки. С. Пуффендорф є одним із найвидатніших філософів і правознавців Німеччини до появи генія І. Канта [21].

І. Кант у своїй філософії не використовував поняття «правова держава», але бачив у державі деякий «інститут права», котрий об'єднує людей законом, що забезпечує свободу й відповідну цій свободі рівність всіх у складі народу. Філософ розумів під благом держави «вищу ступінь узгодженості державного устрою з правовими принципами, прагнути цього нас зобов'язує розум через деякий категоричний імператив» [41, с. 350].

Філософ писав, що «держава – це об'єднання безлічі людей, підкорених правовим законам» [41, с. 344]. У кожній державі існує три влади, тобто загальним чином об'єднана воля у трьох особах: верховна влада (суверенітет) в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя (який править згідно з законом) і судова влада (яка присуджує кожному своє відповідно до закону) в особі судді.

Законодавча влада може належати тільки об'єднаній волі народу. Тільки узгоджена і об'єднана воля всіх відносно кожного приймають одні і ті самі рішення, «отже, тільки загальним чином об'єднана воля народу може бути законодавчою» [41, с. 345].

Правитель носить назву правління, уряду. Його веління народу, посадовим особам та їхнім начальникам (міністрам), в обов'язки яких входить управління державою, – це приписи, постанови (а не закони). Володар народу (законодавець) не може бути одночасно правителем, оскільки як правитель підкоряється закону і пов'язаний з ним, отже, не може бути іншою особою – сувереном. «Нарешті, ні володар держави, ні правитель не можуть творити суд, а можуть лише призначати суддів як посадових осіб. Народ сам судить себе через тих своїх співгромадян, які призначені для цього як його представники» [41, с. 349].

Щодо поняття права І. Кант писав, що «право – сукупність умов, за яких свавільність одного (особи) сумісно зі свавільністю іншого, з точки зору загального закону свободи» [41, с. 253], тобто філософ ототожнював право і свободу, але свобода зумовлюється правом, тому формальний підхід до права став одним із недоліків у поглядах мислителя. У зв'язку з цим М. Хлебніков відзначав у своїй монографії «Право і держава в їх взаємних відносинах», що І. Кант практично створив основи поняття правової держави, «але не зміг надати праву ніякого змісту; тому формальне розуміння права призвело до формального розуміння держави та її мети, яка зводиться до «знищення перешкод для свободи», і що послідовники філософа звузили до захисту власності та власників з метою обґрунтування філософської конструкції по суті індивідуалістичної правової держави» [111, с. 409].

Відомий дослідник ідеї правової держави в Німеччині А. Соколов підкреслював внесок І. Канта у розвиток теорії правової держави, але, на його думку, «ідея правової держави Канта ніколи не відповідала реальності буржуазної держави в Німеччині, з цієї ідеї не виходила й революційна сила; Кант був більше моралістом, ніж політиком, і його умовивід про загальності лінії поведінки не означає ще сполуки ідеї правової держави з демократичним мисленням» [85, с. 24].

Ідеї І. Канта залишаються актуальними і для сучасності. Німецький філософ, знавець І. Канта, О. Хьоффе вважає, що «значення Канта величезне, в

основі того, що він говорив, лежить не тільки уявлення про природні права, але й про право, що засновано на моралі; його теорія невідчужуваних природних прав лежить в основі уявлень про теорію прав людини, важливими є виділені Кантом три виміри суспільно-правового порядку: державне право, народне право і міжнародно-громадянське право, ці три складові, виділені Кантом, необхідно розвивати, і вони залишаються актуальними для сучасної політики» [112].

Дещо інший підхід до феномена держави, порівняно з ідеями І. Канта, демонструє поняття «імперія моралі» Г. В. Ф. Гегеля. «Метою держави є моральність, держава стала реальним втіленням цієї ідеї, надавши їй досконалої форми. Відповідь на питання, яким чином індивідуальність досягла своїх найвищих прав, полягає у духовній спільності, виразом якої є держава як така» [146, с. 208]. Філософ бачив два головних начала, що сприяють об'єднанню людей в державі, це конституція і релігія. У підходах Г. В. Ф. Гегеля до ролі конституції в державній структурі виділяються аспекти, які не втратили актуальності і сьогодні. Про сутність конституції філософ писав: «в ідеї конституції закладена головна теза: народ і держава являються собою єдине ціле, в конституції закріплено загальне начало, що забезпечує функціонування всіх сфер з єдиною орієнтацією на мирну державу; конституції являють собою субстанціональне, об'єднувальне, святе поняття для народу, поверхнєве і пусте звернення до конституції призводить в певні часи до багатьох бід» [146, с. 230].

Слід звернути увагу на те, що поряд із визнанням авторитету церкви Г. В. Ф. Гегель вказує на неприпустимість злочинних маніпуляцій з релігією, що прямо пов'язано з комплексом глобальних проблем у ХХІ ст. Релігійні та церковні заповіді мають божественний авторитет, якому нічого не можна протиставити, писав філософ, але релігія може опинитися в руках суб'єктів, які посилюючись на Бога, діють і висувають вимоги зі страшною силою, що може призвести до приниження й деградації людей у більш грубій і злісній формі, як це може бути і з боку держави. Це означає, що можливі наслідки мають бути ретельно проаналізовані, якщо в основу структурування держави закладається

релігія. «Місце релігії в суспільстві повинно бути визначено законом і небажаним є, якщо серед індивідів замість держави пріоритет буде відданий релігійності. Якщо релігійний принцип стає основним, то це вже фанатизм, що існує та функціонує з негативними напрямками, зміст яких може бути масштабним» [146, с. 217].

Один із творців терміна «правова держава» К. Велькер у 1813 р. писав, що філософія вчить тому, що згідно з законом розуму, накази держави можуть реалізовуватися із застосуванням сили й примусу, але при цьому не повинні порушуватися права й сутність змісту поняття розуму. Вчений уводить у дискурс термін «правова держава» і формулює основи «розумного права». Це означає в першу чергу свободу індивіда і передумови для забезпечення моральних начал і благополуччя у співтоваристві. «У законах передбачається мирне співіснування індивідів за умови виконання всіма відповідних вимог». К. Велькер бачив, таким чином, гармонію між окремим індивідом і об'єднувальною людей спільною волею» [221, с. 71]. Слід уникати помилки, що право може виникнути тільки в державі як упорядкованому об'єднанні, призначеному для найдосконалішої реалізації прав. Учений має на увазі, що не завжди держави виникають на ґрунті загальної волі індивідів. Перш за все повинні бути створені передумови для формування саме правової держави, оскільки тільки воно може забезпечити дотримання прав. «Як тільки в державі заходить мова про справжнє право, то, в першу чергу, слід відмовитися від природної функції примусу з боку держави. Все право отримує явне або мовчазне визнання, а всі закони направляються на підтвердження цього визнання» [221, с. 81].

Німецький історик І. Аретин у роботі «*Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie*» (Державне право конституційної монархії. 1824 р.) використовує поняття «правова держава» і вважає, що «конституційна держава є правовою державою і іншою бути не може, оскільки в якості мети передбачається здійснення загальної розумної волі, забезпечення прав, свобод і безпеки індивідів» [133, с. 163]. На наш погляд, слід відзначити, що І. Аретин у своєму

творі нагадав, що дещо раніше, у 1798 р. публіцист І. Петерсон (Пладіус) вже писав про правову державу як єдино дійсну і підкреслював можливість у профільній науці «бачити різницю між ученими: спеціалістами у сфері державного права й юриспруденції правової держави» [133, с. 4].

Термін «правова держава» міцно закріпився в політичному і правовому дискурсі завдяки роботам правознавця Р. Моля. Вчений писав, що «завданнями держави є: перше – забезпечення правопорядку із застосуванням всіх можливих засобів, друге – сприяння розумним людським цілям у тих випадках і в тому обсязі, коли власних ресурсів окремих індивідів або невеликих груп недостатньо. У такому випадку не йдеться ні про божественну віру, ні про високий духовний порив, а про ясний обачливий розумний підхід» [162, с. 325].

Р. Моль у роботі «*Polizei – Wissenschaft nach den Grundfragen des Rechtsstaates*» (Наука про поліцію у світлі основних проблем правової держави. Том 1. 1832 р.) вважає: «те, чого бажає і прагне окремий індивід, має бути волею всього суспільства, порядком спільного співіснування, тобто держава повинна не тільки не перешкоджати цим цілям, а, навпаки, – сприяти; правова держава, таким чином, не може мати інших цілей, як організовувати існування народу, щоби кожний член суспільства за максимальних свобод у всіх видах діяльності відчував підтримку й сприяння» [163, с. 7]. У чому це виявляється, простежити нескладно. Свобода громадянина є головним принципом, при цьому сам індивід має діяти і вчиняти в межах розуму й права, писав Р. Моль.

Свобода для індивіда займала пріоритетне місце також у міркуваннях В. Гумбольдта. Він вважав, що істинний людський розум не може бажати для себе іншого стану, крім такого, коли кожен індивід користується нічим необмеженою свободою, розвивається відповідно зі своїми особливостями в поєднанні з раціональним ставленням до благ природи. Філософ писав: «від цього принципу, на моє переконання, розум людини не повинен відступати, а робити все необхідне для його підтримки, оскільки тут закладені основи будь-якої політики і містяться відповіді на багато питань» [150, с 15].

Філософ і державний діяч В. Гумбольдт показав, в якому напрямку повинна здійснюватися діяльність держави і сформулював основні завдання у всіх сферах життя суспільства, але при цьому мислитель мало говорить про обов'язки громадян перед державою. Слід зазначити, що В. Гумбольдт репрезентує свої погляди не у формі гасел, а супроводжує міркуваннями з позицій аналітика. В. Гумбольдт підкреслює, що кожна ідея, що трактується як вірна і пов'язана з людським існуванням, веде до бажання втілити її в життя. При цьому важливо враховувати, що «для найчудовішої ідеї як продукту людського духу ніколи не готова дійсність, ні в яку епоху, тому зазначена обставина закликає до більш, ніж звичайної, обережності в питаннях застосування, навіть найдосконалішої і мінімально сумнівної теорії» [150, с. 178].

Правознавець і філософ Л. Штайн у роботі «*Staatswissenschaft*» (Наука про державу. Том 1. 1852 р.), у своїх міркуваннях щодо держави значну увагу приділяв питанням організаційного та адміністративного плану. Він писав, що спільне існування індивідів пов'язано з трьома ключовими сферами. Перша включає все, що пов'язано з майном, яке виникло в результаті підпорядкування особистістю природи, панування над її благами. Друга сфера – це суспільство, в рамках якого панування над природою впорядковується за рахунок переходу індивідів з природного стану в організоване співтовариство. Третя сфера – це власне держава. «Держава створює єдність індивідів, засновує визнані суспільством закони, що регулюють порядок існування, безпеку і розвиток окремої особистості в сукупності з ідентичними інтересами інших членів спільноти» [215, с. 20].

Таким чином, констатував Л. Штайн, витоки науки про державу закладені в сформованому на підставі загальної волі єдності індивідів, відповідно, вченими аналізуються і розробляються раціональні моделі організації і функціонування органів влади, адміністративних установ, судових інстанцій. Ключовим фактором, що визначає сутність держави, є конституція, яка

відображає форму державного устрою, мету, порядок дій політичних інститутів, права, свободи і обов'язки громадян.

Крім того, Л. Штайн сформулював свій природний підхід до розуміння держави. Суспільство однаків являє собою самостійно сформовану даність не як результат волі чи то рішення общини, а як розуміння окремим індивідом передбачуваних життєвих перспектив. Спільність, зведена у ранг самостійної, усвідомленої, автоматичної, персоніфікованої структури, і є держава. Згідно з Л. Штайном, подібні структури складаються з елементів буття душі і тіла, де тіло це країна (земля), душа – народ. Самовизначення формування й те, що називається державним життям, управлінням, полягає у взаємодії трьох відокремлених органів: «я», усвідомлена воля і дія. «Перший орган – це глава держави, функція якого полягає у репрезентації персоніфікованої єдності всіх компонентів організації держави. Другий – це державна воля. Визнання самовизначення окремим індивідом у рамках єдності держави називається свободою. Державна воля вважається природною тільки тоді, коли вона свободна. Організм, який забезпечує процес свободного волевиявлення, є конституція. Третій орган – це дія з боку держави у фактичних відносинах: країна – народ, економіка – суспільство» [214, с. 22 – 23].

В епоху, коли ліберальна буржуазія боролася за утвердження своєї ідеології, популярним поняттям було «поліцейська держава», яке стало супротивником «правової держави» і негативно сприймалося простими громадянами. Насправді ситуація з «поліцейською державою» зовсім інша [130]. Слід відзначити повноту та доступність для розуміння суті проблеми міркувань І. Блюнчлі (голландець за походженням, але довгий час жив і працював у Німеччині) в його роботі «Allgemeines Staatsrecht» (Загальне державне право. Том 1. 1863 р.). Якщо правова держава протиставляється поліцейській, писав учений, і завдання новітнього часу полягає у витісненні або заміні одна одною, то багатогранність єства держави як такої до кінця не усвідомлюється. Держава не може стати правовою, якщо в основі лише примусова складова функцій поліцейської держави, «подібний підхід

призводить до того, що в умовах неминучої надмірної опіки забезпечення індивідуальних прав і недоторканності громадян, свобода індивіда приносяться в жертву заради всього корисного й раціонального для досягнення цілісності всієї системи» [137, с. 68]. Конституювання держави з одностороннім орієнтуванням на ключові принципи правової держави трансформувало б державу в простий інститут здійснення правосуддя. «Законодавча влада встановлює загальні права, їхнє визнання й захист забезпечує судочинство, при цьому урядові нічого не залишається, окрім виконання тих самих функцій судових приставів жандармерії, як наслідок у таких реаліях суттєво звужуються національні інтереси економіки, освіти, процеси раціонального структурування гілок влади, а про велику політику вже не може бути й мови» [137, с. 69].

Таким чином, спираючись на ідеї І. Блюнчлі, можна констатувати:

- якщо під правовою державою розуміти установу для захисту прав індивіда, то суть (сутність) державного права редукується до рівня інструмента приватного права, держава внаслідок цього виявляється на службі приватних осіб;
- думка про те, що правова держава покликана головним чином впорядковувати правову базу в співтоваристві і водночас забезпечувати індивідуальні права, є абсолютно правильною, але принаймні недостатньою, оскільки не береться до уваги найбільш життєдіяльний субстанціальний аспект функціонування корпусу державних чиновників щодо поліпшення добробуту й духовного зростання народу;
- якщо держава, по суті, має сприяти суспільному благополуччю, але вдається при цьому лише до засобів примусу на підставі правової необхідності, то таку позицію навряд чи можна абсолютно підтримати, оскільки стає очевидним, що таким чином розкривається тільки один бік панорами діяльності держави. Тлумачення завдань держави щодо забезпечення функціонування продовольчої, транспортної, культурної та інших сфер стає непослідовним, тому що процеси здійснюються в правових рамках і форми примусу не потрібні;

– якщо під правовою державою розуміють заперечення релігійних основ (держави), утвердження пріоритету людського фактора, наявність публічного права, подолання абсолютної влади і патримоніального статусу держави, який прекрасно коригує з поліцейськими функціями, то таким чином стають очевидними характерні особливості сучасної держави.

«Йдеться про спокій і рух, цілісність і розвиток, тіло і дух. Поряд із цими органічно пов'язаними поняттями існують дві науки про державу: державне право і політика, що визначають суть держави: законність і суспільний добробут. Законність віддається у компетенцію юристів, державні діячі займаються громадським добробутом. Водночас ідея права передбачає в першу чергу державне право, а ідея благополуччя керує переважно політикою. Діяльність уряду повинна бути спрямована в рамках права на суспільний добробут. Функції судів визначаються цілями забезпечення правопорядку» [137, с. 71].

Л. Штайн у цьому зв'язку писав у роботі «*Innere Verwaltungslehre. Das Polizeirecht*» (Теорія внутрішнього адміністративного права. Поліцейське право. Том 3. 1867 р.), що кожний факт невизначеності у трактуванні певного поняття виникає через те, що одним терміном визначають різні функції. Це є найбільш очевидним у трактовці поняття «поліція». У «чистому» вигляді поняття «поліція» означає «сукупність функцій держави, направлену на протистояння соціально небезпечним задумам, що становлять загрозу розвитку суспільства; структура поліції, таким чином, є виконавчим органом держави, який виконує завдання із захисту суспільного порядку» [213, с. 1]. При цьому, відзначає вчений, слід пояснити два моменти. По-перше, у процесі історичного розвитку склалося так, що не лише захисна функція, а й сукупність всіх складових державної діяльності і державних відносин визначалися поняттям «поліція». Такий підхід слід вважати застарілим. По-друге, поліція є виконавчою владою як такою, але відзначається обмеженими функціональними компетенціями порівняно з масштабним комплексом адміністративних і виконавчих завдань держави. Поліція здійснює свою діяльність по відношенню до певного індивіда не лише у межах захисних повноважень, а й з метою забезпечення приписів

адміністративного права в якості інструмента примусової влади держави. Отже, стає очевидною «важливість розуміння різниці між виконавчими та управлінськими завданнями, тобто у загальній організації державного управління місце й функції поліції конституційно регламентовані, адміністративна, судова, охоронна та інші види поліції являють собою систему підрозділів, у яких раціонально диференційовані цілі та компетенції [213, с. 3].

Р. Моль також зробив свій внесок для адекватного сприйняття терміна «поліцейська держава». Учений писав, що підтримка держави полягає в усуненні перешкод, які могли б протидіяти індивіду і з якими він не міг би впоратися самотужки. Окремий індивід повинен, на думку Р. Моля, брати участь у програмах держави, щоби спільними зусиллями створювати арсенал владних засобів на той випадок, якщо самотійно усунути перешкоди нереально.

Якщо метою держави є усунення перешкод на шляху розвитку розумних сил індивідів, то слід установити походження цих перепон. Очевидні два варіанти: або це перешкоди з боку інших індивідів, або вплив якихось різних зовнішніх обставин. Оскільки третього немає, то саме у протидії цим чинникам держава виконує свої завдання. Школа природного права розглядає правову державу лише як структуру, що забезпечує право, але таке тлумачення обмежене й недосконале, тому що виникає закономірне питання, хто бажав би і міг би жити в державі, де зроблена ставка тільки на юстицію без допоміжної поліцейської функції.

У зв'язку з цим виявляється необхідним створення двох інститутів. Це насамперед правосуддя, «яке протистоїть негативним діям людини; для кожного індивіда встановлюються захищені законом межі права, які не можна порушувати іншим індивідам; у разі ж порушення передбачається покарання, котре визначається судами з урахуванням ступеня провини; якщо громадянину протидіють зовнішні обставини, то це вже функції іншого інструмента державної влади – поліції» [163, с. 9].

Слово «поліція» походить із грецької мови; воно означало, підкреслював Р. Моль, весь комплекс діяльності держави, що в нашому розумінні передає

слово «політика». Сьогодні, коли ми говоримо «поліція», то маємо на увазі тільки деякі допоміжні елементи діяльності держави. «Нерідко при використанні цього «знака» (поліція), мають на увазі незв'язане з ним явище дійсності, наприклад, «превентивна юстиція»[163, с. 9].

Таким чином, пише Р. Моль, «під поліцією розуміється сукупність закладів, мета яких – забезпечення порядку та усунення за допомогою владних повноважень негативних явищ, котрі перешкоджають повноцінному розвитку членів суспільства. Поліція – другий інструмент правової держави для виконання поставлених перед нею завдань. З поліцією пов'язано поняття «науки про поліцію» (Polizei-Wissenschaft). Це ніщо інше, як науково сформульоване обґрунтування принципів організації та функціонування інституту поліції» [163, с. 11].

Авторитетні зі світовим ім'ям учені Р. Моль, Л. Штайн, І. Блюнчлі презентували об'єктивно сформульовану, позитивну аргументацію відносно поняття «поліцейська держава». Однак і вони не змогли завадити ліберальній буржуазії знайти свій меркантильний інтерес у політичному просторі за рахунок «вживання терміна «поліція» лише для позначення діяльності репресивної і, таким чином, отримати важливий засіб у політичній боротьбі, створивши антитезу правовій і поліцейській державі» [10, с. 20].

В історії німецької політико-правової думки достойне місце займає політичний філософ Ф. Шталь. У своєму творі «Philosophie des Rechts» (Філософія права. Том 2. 1856 р.) він писав, що взаємовідносини між індивідами складаються на основі норм, що формуються самі по собі. Індивіди розуміють необхідність встановлених норм, які виконують функції об'єднання всіх членів спільноти. Завдяки нормам здійснюється управління всіма життєво важливими процесами. Закріплення у свідомості людей цих реалій є ключовим фактором для створення права як такого. Це означає, що норми стають невидимою владою, яка підпорядковує людей і направляє, відповідно, до певних розроблених планів, що наочно демонструє походження державної влади й законодавця.

Влада, законодавча інстанція виникають спочатку на фундаменті віри й сформованих традицій. Законодавець (король або народні збори) встановлює закони, які кваліфікуються як правомочні завдяки авторитету творця. Але Ф. Шталь підкреслює особливість ситуації, яка полягає в тому, «що законодавчий орган не може самостійно побудувати роботу з виконання прийнятого закону без позитивного ставлення, з боку суспільства, що само формується і проявляється». [211, с. 137].

«Прагнення «стояти на ґрунті права», – писав відомий правознавець і історик А. Котляревський, і привертає Ф. Шталь до ідеї правової держави. Він ніби відчуває, що ніяке державне упорядкування не може бути міцним і надійним, якщо воно не керується цим мірилом. Правова держава, як можна було очікувати, виходячи із загальних політичних симпатій і антипатій Шталю, протиставляється у нього не тільки патримоніальному і поліцейському, але також і народоправному (Volksstaat); в самому ж епітеті намічається лише загальний напрямок його діяльності» [46, с. 346].

У чому полягає цей напрямок, пояснює знамените формулювання Ф. Шталю, що «правова держава означає взагалі не мету й зміст держави, а лише спосіб і характер її здійснення» [182, с. 112]. Тут демонструється своєрідне трактування відомого співвідношення цілі і засобів, де мета виправдовує засіб. Оригінальність полягає у розуміння мети не як пріоритетності, а, навпаки, як засобу, який в особі правової держави виходить на перші ролі для забезпечення мети. Така точка зору відправляє правову державу до законодавчого позитивізму і трансформує в індиферентну законодавчу державу. Особливість такої держави полягає в тому, що весь процес здійснення державної влади набуває передбачуваного характеру. Заздалегідь передбачені, точно відпрацьовані за змістом норми й правила регулюють процес і при цьому визначають масштаб і межі «втручання» держави за можливої повної відмови від подібного втручання, на що орієнтовані всі органи управління. Динаміка діяльності держави спрямована за таких умов не на справедливість у матеріальному сенсі, а на безпеку й

позитивістську передбачуваність. Перетворення правової держави у формальне поняття припускає можливість подвійного застосування. По-перше, здійснюється підкорення держави праву, що дає лібералізму обґрунтування боротьби проти держави загалом. По-друге, термінологічна знахідка Ф. Штала «уможливила формалізацію права як такого й трансформацію права – в інструмент для досягнення будь-якої мети, що допускає правомірність виникнення й існування християнського і нехристиянського, національного та інших типів держави» [182, с. 112]. При цьому ми вважаємо, що окремого дослідження вимагає, на наш погляд, еталонне для будь-якої держави розуміння Ф. Шталем суті національного характеру і національної ідеї. Учений писав у 1830 р., що «національним характером в істинному сенсі є те, що нація розуміє під вищою метою загального прагнення; національний характер є тотальним переконанням та моральною визначеністю, яка чинить вирішальний вплив на всі сфери життя і зумовлює походження права, що забезпечує цілісність суспільства; мета та її встановлення не залежать від випадкових обставин, наприклад, таких як кліматичні особливості території, звичаї і звички; головне – це воля, що об'єднує націю і формує національну ідею» [212, с. 236].

Після Л. Штайна і Ф. Штала важливу роль у вивченні феномена правової держави відігравав політик і правознавець Р. Гнайст. По-перше, Р. Гнайст пропонує оригінальний підхід до поняття правової держави з історичної точки зору. Він зазначає, що правова держава реально сформувалася в німецькій імперії у часи Карла Великого. Законодавча влада, тобто королівське право розпоряджень за згодою земських чинів переходить до зібрання магнатів. Такі збори являють собою вищу раду, до якої для рішення серйозних питань про війну та мир долучається колегія вільних імперських міст. Урядова виконавча влада здійснюється корпусом імперських чиновників, які отримали права шляхом довгострокової передачі функцій від короля. У сфері юрисдикції король визнається вищим суддею над життям, спадком і т. ін.; формуються постійно діючі суди з відповідними правами, при цьому «структура

поліцейського управління раціонально регулює всі функції адміністративного права» [72, с. 65].

Крім того, Р. Гнайст репрезентує політичне тлумачення правової держави. Будь-яка країна йде до занепаду, писав Р. Гнайст, «якщо в ній суспільні класи в цілому починають боротьбу за володіння державною владою. Причина цього явища криється в тому, що суспільство постійно обманює себе і намагається здійснити з власної волі «державне право», коли кожний із членів суспільства піклується лише про задоволення своїх інтересів. Суспільство постійно вимагає «забезпечення своїх «основних прав» державою, і коло цих «основних прав» постійно розширюється» [111, с. 457]. Відправною точкою на шляху суспільства до правової держави є встановлення державного устрою, тобто законовідповідний зв'язок суспільства з державою у законодавстві, управлінні й суді, при цьому «формування об'єднувальної ідеї являє собою надзвичайно складне завдання, тому що ніхто не поступиться своїми інтересами на користь іншого; для ідеї необхідно створити фундамент, орієнтований на вищі начала, здатні втримати таке загально руйнівне явище, як егоїзм» [111, с. 460].

Право й державу як складові правової держави та їх взаємодію вивчав правознавець і політик Г. Пройс. Він писав, що будь-яка державно-правова конструкція містить не завжди чітке судження про взаємовідносини обох складових. Послідовне дослідження понять держави й права дозволяє констатувати, що сама постановка питання про те, чи є держава результатом права чи держава створює право, являє собою методологічну помилку. «Згідно з класичним фундаментальним ученням, що базується на теорії договору й природного права, договір як такий стає похідним від права й підґрунтям для створення держави; право може, таким чином, кваліфікуватися попереднім поняттю держави, однак за подібного підходу вихолощується суть держави як правового інституту для здійснення права, таке розуміння правової держави надає нам лише дефініцію, але не суть» [168, с. 200].

З іншого боку, якщо лише через поняття держави підходити до поняття права, оскільки право є дещо фактичне, що спирається на декрети держави, то ця беззмістовна теорія дискредитує всю правову науку і зводить до результату кустарного виробництва, стверджуючи тезу про те, що право являє собою встановлені повелителем правила поведінки підданих. «Така точка зору нівелює сутність права і вибиває ґрунт з-під ніг, передовсім публічного права; якщо право є насправді тільки результатом державної волі, то стає незрозумілим, як ця воля може бути пов'язана з правом» [168, с. 201]. Протиставлення сфери дії права державній владі дозволяє визнати обидва поняття незалежними один від одного і водночас рівними у сфері повноважень. «Ця логічна непохитність дозволяє стверджувати, що держава як така підпадає під необхідність бути пов'язаною з правом, але звідки тоді береться «необхідність», якщо право створюється державою як наслідок «необхідності» [168, с. 202].

Сутність істинної державно-правової теорії, вважає Г. Пройс, полягає у такому.

Перше – це визнання персоніфікації держави і розгляд її як деякої особистісної субстанції. Таке саме тлумачення стосується сфери права у структурі взаємної зв'язаності, котра поширює право на всі особистості

Друге – це відмежування від приватноправового погляду, згідно з яким особистість і індивідуум ототожнюються. Держава розуміється як усупільнене особистісне формування, сутність якого полягає у природній структурі соціального права. «Це детермінується само по собі істинною природою права правової держави. Держава, таким чином, виступає не як плід творення права, а лише як засіб здійснення права. Головне тут полягає в тому, що союз, який об'єднує окремі особистості, є вищою формою єдності, тобто правовим союзом» [168, с. 213].

Держава є якоюсь клітинною тканиною, що складається з окремих і комбінованих у найрізноманітнішому членуванні клітин. Цей організм створило не право, і зміст структури не характеризується специфічною

правовою якістю, швидше йдеться про невичерпну повноту всіх властивих спільному життю людей особливостей. Але конструкція з'єднувальної тканини, що об'єднує багатотисячні розгалуження окремих організмів між собою і з цілим, має правову природу. «Вчення про державу, яке визнає цю істину, є державно-правовою теорією, держава, яка доводить це іманентне співвідношення до позитивного виразу, є правова держава» [168, с. 214].

1.3. Правова держава як базова теорія сучасної політичної науки

Досягнення прогресивної думки минулих століть зумовили створення теорії правової держави, альтернативи якій немає. Поняття правової держави багатогранно, воно містить у собі ключові особливості життя суспільства політичного, правового, соціального змісту, тому не існує однозначної детермінації феномена. Все інтерпретації, якими би вони не були науковими і оригінальними, в будь-якому випадку концентруються на принципах правової держави, які в кількісному і якісному відношенні по-своєму трактуються дослідниками різних галузей знань.

Основними принципами правової держави прийнято вважати:

- верховенство права в усіх сферах життя суспільства;
- гарантію свободи окремого індивіда і об'єднань людей;
- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- створення і функціонування громадянського суспільства;
- однакова рівність всіх громадян перед законом та ін.

Ці принципи є об'єктом дослідження вчених упродовж багатьох десятиліть, але з того моменту, коли політологія сформувалася в самостійну науку, поняття «правова держава» набуло нових відтінків у рамках політичних подій на світовій і європейській арені. На наш погляд, доцільно простежити, як зародилася наука «політологія», зокрема, в Німеччині, і яким суспільним проблемам віддаються пріоритети. Німецький політолог К. Байме в роботі «Die deutsche Politikwissenschaft im internationalen Vergleich» (Німецька політологія в інтернаціональному порівнянні) пише, що німецькі університети після 1945 р.

не були докорінно реформовані. «Незграбність» «тевтонського» стилю мислення збереглася практично в усіх суспільних науках. «Особливості історичного контексту, неполітичне ставлення інтелігенції до дійсності, ігнорування владою консультацій з представниками наукових кіл для пошуку конструктивних рішень – все це відразу подолати було складно. Політична наука формувалася з великими проблемами, тому що головним залишалося орієнтування на філософські традиції» [139, с.15]. Самостійний статус німецька політологія набула у другій половині 60-років XX століття. Це було зумовлено, підкреслює К. Байме, за часовими параметрами зі зміною поколінь, за змістом – зі зміною ставлення в суспільних науках до політики як такої, з активізацією аналітичних критичних підходів до політичних процесів.

Політолог і історик Х. Пецш аналізує процеси, що відбувалися в політичному житті Європи, і констатує перехід в післявоєнному державному будівництві Німеччини від правової до соціально правової держави. Вчений пише, що в лібералізмі як політичній ідеології буржуазії закладені принципи свободи, права, усунення всіх перешкод для самостійного вдосконалення індивіда. Це означає, що держава повинна забезпечувати права, свободи, захист громадян за максимально обмежених повноваженнях на втручання з боку влади в економічну діяльність індивідів. Така держава є ліберальною законодавчою державою, в якій формальний підхід до виконання конституційних положень призводить до соціальної нерівності, зловживань бюрократії і, як наслідок, до загострення внутрішньополітичної обстановки, формальна законодавча держава не забезпечує підпорядкування державної влади закону і не запобігає свавіллям влади [169]. У Німеччині, продовжує вчений, після падіння націонал-соціалістичного режиму, який вважав себе «правовою державою» і навіть зберіг Конституцію Веймара, але на практиці знищив принципи правової держави, гостро постало питання про перегляд цінностей і прийняття курсу на створення соціальної правової держави. У країні було здійснено перехід від формального до матеріального розуміння законодавства, тобто пріоритетним завданням

стала гідність людини, гідність людини є недоторканною, вона повинно враховуватися і захищатися державною владою, що є її обов'язком [169].

Однак дослідження вчених підтверджують, що не все складається в державі благополучно у взаємодії положень правової та соціальної держави. В результаті глибокого аналізу відомий учений Р. Гюнтер доходить висновку, що у ФРН все частіше порушуються принципи правової держави на користь соціальної держави. Це виявляється в розширенні втручання соціальної держави, що суперечить принципу обмеження державного втручання в права і свободи індивідів. Зокрема, витіснення правової держави соціальною державою відбувається внаслідок заміни загальних норм законами, спрямованими на проведення будь-яких екстрених заходів, що популяризує практику виділення одних соціальних груп і утиск інших. [32].

Політичний експерт і публіцист К. Мюллер у цьому зв'язку прямо заявляє, що політичні дії німецького керівництва в останні роки призвели до прямого зубожіння народу. Це безпосередньо пов'язано з багатьма тисячами біженців з усього світу, які заповнили країну. Якщо цей факт підвищує рейтинг німецьких лідерів в очах світової громадськості і частини населення всередині країни, то більшість громадян відчуває на собі результати недалекоглядної і хибної політики. Зростання видів витрат оплачують одні і ті самі громадяни, при цьому власні доходи знижуються, але прибуток на користь держави зростає у будь-якому разі. Ці перегини вже спричинили розкол Німеччини, крім того, слід відкрито підняти питання про порушення принципів правової держави, про право і відсутність його, що стає для держави вкрай необхідним [165].

У німецькій державі конституційно закріплений поділ влади відповідно до положень правової держави. Як на практиці здійснюється ключовий принцип правової держави, знаходиться під пильною увагою вчених, аналізуються чинники протидії реальному поділу влади і шляхи функціональної стабілізації. У цьому зв'язку уваги заслуговує робота німецького правознавця К. Кунце «Der totale Parteistaat» (Тотальна партійна

держава), яка написана в 1998 році. Як зазначає сам автор, піднята ним у тому році проблема дефіциту демократичної легітимації партійно-політичних підходів у прийнятті державних рішень без народу, лише в 2010 році стала відомою широкій громадськості і надала матеріал для роздумів фахівців політологічного та юридичного профілю. Ми вперше надаємо в нашому дослідженні деякі фрагменти з цієї книги.

Партійна держава, пише К. Кунце, це така структура, де суспільство, з соціологічної точки зору, ліквідується, конституційного поділу влади практично не існує, оскільки контроль діяльності інститутів влади здійснюють ті самі кола, які створюють сприятливий для подібної даності економічний клімат і зміцнюють панівну ідеологію. Вчений переконаний, що «єдиною легітимною зброєю проти олігархічних «отруйних парів» є плебісцит, через рішення народу лежить шлях до блокування державних фінансових надходжень партіям і доступу до постів і джерел збагачення. Альтернативою могутності тотального суспільства є вільна правова держава, здатна збалансувати необхідність забезпечення громадських благ і потенціал партикулярних інтересів» [155].

У зв'язку з цим правознавець Р. Грот пише, що застосування законів вимагає в першу чергу внутрішнього поділу законодавчої і виконавчої гілок влади; це означає не просто поділ праці, скоріше це є механізм взаємного обмеження, який включає в себе інституційний і приватний поділ концептуальних і здійснювальних аспектів правління. «Концептуальні цілі законів є монополією законодавчої влади, в той час як конкретна реалізація є завданням виконавчої влади, причому виконавча влада наділена більш широкими можливостями з оптимізації ефективності здійснення державної влади, оскільки вона звільнена від тягаря основного планування» [31, с. 276].

На адресу сучасного німецького керівництва лунає чимало критики з боку політологів, правознавців щодо забезпечення принципу поділу влади. Зокрема У. Хохшильд вважає, що поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову що зафіксовано в ст. 20 Основного закону [142], в дійсності не реалізується.

Вчений зазначає, що в Німеччині функціонують законодавча і виконавча гілки влади, що стосується судової влади, то вона інтегрована у виконавчу владу. У. Хохшильд пояснює це тим, що федеральний міністр юстиції, міністри земель працюють під егідою уряду і зобов'язані виявляти лояльність по відношенню до його діяльності. Крім того, процедура підбору кадрів на посади номінальних суддів знаходиться в компетенції міністра юстиції, як це відбувається в Баварії, причому без участі комітету з виборів суддів. Міністр своїм рішенням призначає перевірки, проводить контролюючі дії з виконання суддями своїх обов'язків, призначає суддів і переводить на інші посади. Міністр внутрішніх справ у свою чергу підбирає співробітників адміністративних судів зі своїх штатних працівників.

Таким чином, за висновком У. Хохшильда, про незалежність суддів на практиці говорити складно, оскільки судді стають звичайними службовцями, які виконують вказівки міністрів. Самостійність зберіг Федеральний конституційний суд, який не інтегрований у виконавчу сферу, але компетенції конституційного суду обмежені розглядом спеціальних справ федерального і земельного рівня, на звичайне судочинство цей інститут чинить мінімальний вплив, тому що не є касаційною інстанцією. Механізм функціонування інститутів влади забезпечує виконання завдань держави перед суспільством, але в безвідповідальних політичних руках конструкція може призвести до ліквідації принципу поділу влади. [151].

Відомий фахівець у питаннях права і держави Г. Кленнер зазначає, що передбачений у ст. 20 Основного закону державний зв'язок законодавця з виконавчою та судовою гілками влади з орієнтуванням на закон і право не реалізується. Німеччина, по суті, взагалі не є правовою державою, доводить Г. Кленнер, тому що в ст. 20 записано, що Федеративна республіка Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою. Це означає, що праводержавні вимоги сприймаються не більше як закликами до влади дотримуватися принципів правової держави. Такий стан справ зумовлює

постійні протиріччя між конституційним правом і суттю Конституції, що призводить до постійних хибних рішень і дій [154].

Найважливіші питання внутрішньополітичного, зовнішньополітичного змісту пов'язані з феноменом правової держави, постійно знаходяться в полі зору політичної і правової науки в Україні та в інших державах пострадянського простору.

Дослідник А. Сенько пише, що принципи правової держави знайшли своє відбиття в конституціях багатьох країн світу. На жаль, зауважує А. Сенько, «жодна держава світу на сучасному етапі розвитку не змогла повністю реалізувати ці принципи. Зокрема в Україні, як і в інших країнах, виникають проблеми з формуванням відповідної законодавчої бази, реалізацією принципу поділу влади, створенням механізму охорони й захисту прав людини, боротьбою зі злочинністю, корупцією, бюрократією, належним соціальним забезпеченням громадян» [89].

Відомий політолог Ф. Нісевич пише, що «правова держава в сучасній концептуалізації має основоположну політико-правову форму демократичної держави, відмітними ознаками і основами правової держави є: ціннісний – права й свободи людини; нормативно-правовий – принцип правозаконності; інституційний – децентралізація влади; соціальний – громадянське суспільство. Вчений звертає увагу на неухильне дотримання країнами-членами ООН вимог документів організації щодо прав і свобод людини» [70].

Ф. Раянов, оцінюючи стан принципів правової держави в країні, зазначає, що в ситуації, в якій ми сьогодні опинилися, «нам необхідно відштовхуватися від розробки й формулювання основної мети нашого розвитку, зрозумілої будь-якій нормальній людині, потрібна нова парадигма, яка задовольнить потреби з позицій як внутрішніх, так і зовнішніх потреб; сьогодні поняття «правова держава» в нашій країні глибоко не осмислено багатьма державознавцями, й окремими практичними працівниками заклики до правової держави сприймаються в кращому випадку як більш досконале знаряддя забезпечення необхідного їм правопорядку» [81].

Дещо в іншій площині підходить до правової держави І. Семененко. Вона пише, що «правова держава – це цінність і суспільне благо. Правова держава – це така держава, яка забезпечує дотримання правил співжиття громадянами, створення соціально дружнього середовища проживання, а інститути правової держави вибудовуються на фундаменті правової свідомості її громадян, прийняття ними правил поведінки і норм взаємодії в публічній сфері» [90].

«Що ж таке правова держава? Форма держави? Функція? Ні, здається, конституційні характеристики держави як демократичної, правової і соціальної означають встановлення цільових режимів діяльності як стійкої нормативної орієнтації. Визнання принципів права, створення і реалізація правових норм, охорона прав і законних інтересів учасників правовідносин – такі характеристики режиму правової держави і його своєрідного зобов'язання перед суспільством і світовим співтовариством» – так міркує Ю. Тихомиров [97, с. 10]. Його позицію підтримує Ф. Вестов, який пише, що в наукових спільнотах існує потреба в «деяких чітких індикаторах, за якими наука могла б визначати спрямованість і міру прогресу сучасних соціально-політичних систем, міру їх наближення до того самого світлого демократичного майбутнього. Повинно бути щось, що «виконує, образно кажучи, роль сертифіката якості політичних відносин. Таким сертифікатом якості стало правова держава як ідея і як певне інституційне оформлення політичних і адміністративних процедур» [22].

Держава, яка хоче бути правовою, демократичною і соціальною, зазначає В. Сіренко, має забезпечувати реалізацію відповідних життєвих ознак. «Важливу роль в демократичній правовій державі відіграє право, яке є активним засобом підпорядкування держави інтересам прав і свобод людини, стверджуючи службову роль держави по відношенню до суспільства і особистості. За допомогою права визначаються можливість діяльності держави, межі втручання в приватне життя громадян. Фактично право робить державу правовою» [93]. Незважаючи на те, що теорія правової держави в своєму розвитку пройшла кілька якісних етапів протягом останніх століть, сьогодні

вона ще не виробила однозначного уявлення про правову державу, вважає А. Скрипнюк. Значною мірою це пояснюється сучасним ускладненим розумінням правової держави. В теорії права сьогодні відсутнє однозначне трактування понять «право», «законність», «правопорядок», без яких неможливе створення цілісної та досконалої теорії правової держави. Без правильної теорії правової держави, яка заснована на власних цінностях і характеристиках, практика залишається безнадійно сліпою» [94].

М. Хаустова пише про необхідність реконструювання правової системи й відзначає, що процес модернізації правової системи в сучасній Україні проходить складно під впливом чинників, які можна розділити на об'єктивні і суб'єктивні. «До першої групи належать насамперед світові глобалізаційні процеси, що істотно впливають на політичні, економічні, правові зміни в суспільстві. Суб'єктивними факторами є внутрішні процеси, що відбуваються в Україні. В першу чергу слід назвати різні напрямки політичної, правової, культурної думки, які у поєднанні з пропагандою прав і свобод стимулюють відстоювання громадянами своїх інтересів, не тільки в суді, але й за рахунок актів непокори» [114].

Питання легальності та легітимності державної влади – актуальне для будь-якої держави. Н. Пархоменко, вважає, що ця проблема є одна з ключових проблем праводержавності, зберігає свою значущість в Україні протягом усього періоду державної незалежності. «Визнання структур влади народом є констатацією дієздатності державної влади та ефективної дії механізму держави, здатності і бажання підвладних суб'єктів виконувати її розпорядження. З легітимністю тісно пов'язана проблема легальності влади. Нині державна влада в Україні потребує вдосконалення, враховуючи нездатність своєчасно реагувати на виклики і зберігати свою легітимність» [77].

Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми є, вважає Т. Лихацька, активізація участі громадян України у виборах. Зв'язок між електоральною участю та демократією є також важливим з огляду на дуже істотне явище для якості демократичної системи – легітимізації влади. «До найважливіших

процедур, які легітимізують політичну владу, належать вибори. В різних політичних системах вони виконують різні функції. Вибори слугують агрегацією інтересів громадян і дозволяють розвивати механізм політичної відповідальності. Тому участь у виборах варто розглядати як внесок громадян в легітимізацію владних стосунків у певному демократичному устрої» [54]

Н. Капустіна досліджує дуже гостру проблему в Україні, масштабність якої, як зазначає вчений, загрозливо зростає. Йдеться про правовий нігілізм. Н. Капустіна доходить висновку, що «останнім часом ми дуже часто стикаємося з правовим нігілізмом чиновників, їхньою безвідповідальністю, неповагою до закону; але правовий нігілізм не чужий і пересічним громадянам, у них він виявляється в незнанні, невмінні, а часом і небажанні ефективно користуватися наданими законом правами і свободами; як будь-яка соціальна проблема, яка несе загрозу суспільству і його існуванню, проблема правового нігілізму та його причин вимагають осмислення» [48].

Вочевидь, що проблему, на яку звертає увагу Н. Капустіна, за день не розв'язати, але відповідні комплексні програми з протидії правовому нігілізмові не можуть бути проігноровані в процесі реформування в Україні. Ми переконані, що кінцевий результат з часом набуде матеріального змісту, про що пише німецький суспільний діяч Н. Ланге. Він вважає, що правова держава виникає, «якщо жити за правилами правової держави, правова держава – це, перш за все прив'язка до системи основних цінностей, чесна людина завжди є просто чесною людиною; і той, хто поводить себе згідно з принципами правової держави, хто сповідує певні цінності і відповідно до цього діє, у того буде і правова держава, і система цінностей» [58]. Ю. Халілова-Чуваєва звертає увагу на такий важливий момент, що в нинішній конституції навіть не згадується про громадянське суспільство, на формування якого в кінцевому підсумку має бути спрямований увесь державно-правовий механізм. Проголошуючи своє прагнення досягти ідеалів правової держави, і не пов'язавши це на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства, не просто нелогічно, а й стратегічно неприпустимо. «Адже

неможливо донести до людей сутність переваги правової держави, не пов'язуючи це із громадянським суспільством, яке є гарантом захисту його членів від втручання державних інститутів в їхнє приватне і особисте життя. Одним із перших змін до Конституції України має бути її доповнення новим розділом про громадянське суспільство» [113]. Не можна не погодитись з такою думкою.

Варто відзначити у цьому зв'язку міркування політолога й аналітика Ю. Біденко, яка звертає увагу на неприпустимість спрощеного підходу до поняття «громадянське суспільство» та маргіналізацію політичної складової феномена. «За всієї різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства, переважна більшість дослідників сходиться на тому, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження у випадку розмежування суспільства й держави. Крім того, воно має певні якісні характеристики. Тому його не слід змішувати з «людським суспільством» взагалі ні історично, ні структурно, ні культурно» [14, с.128].

Створення демократичної правової держави – необхідність на сучасному етапі розвитку України. Саме тому тісна співпраця і партнерські взаємини громадянського суспільства і демократичної правової держави повинні стати еталоном сучасного цивілізованого рівня суспільного буття. Ефективність і успіх впровадження реформ в Україні «в першу чергу, залежать як від влади, так і від інститутів громадянського суспільства, за сучасних умов влада як ніколи потребує діалогу з громадянським суспільством. Існуючі підходи потребують якісного оновлення, перш за все, в реконструкції нормативно-правової бази у сфері громадянського суспільства, фокусуванні на поточних проблемах проведення реформ, обговорення бачення майбутнього і ін.» [64]. З моменту виникнення і до сьогодні ключове поняття політичної науки «правова держава» є об'єктом різнобічної критики, оскільки це визначення до кінця не передає особливості держави, побудованої на принципах права і закону. Р. Моль визнавав недосконалість терміна «правова держава»: «назва держави,

як правова держава не можна вважати вдалим, тим більш досконалим, але позитивним можна вважати одну обставину, краще орієнтуватися на те, що набуло широкого поширення, щоб уникнути плутанини» [164, с. 326]. У цьому зв'язку вчений С. Воронцов висловлює свою думку як правознавець, що словосполучення «правова держава» має викликати термінологічне несприйняття у будь-кого, хто хоча б трохи знається на теорії права. Однак термін «правова держава» міцно закріпився і широко використовується в юридичній літературі. Термін «правова держава» не дозволяє, наприклад, виробити будь-який стандарт в оцінці результатів впровадження теоретичних принципів правової держави. «На поточний момент теорія правової держави є досить суперечливою. Сучасна наука не має в своєму розпорядженні безперечні методи оцінки держав на предмет визначення їх правової або неправової природи. Тому однойменна конституційна формула є на сьогоднішній день не зовсім точним іноземним запозиченням, що виражає беззмістовну політичну декларацію» [20].

Правознавець Ю. Іванова, своєю чергою, вважає, що «теорія правової держави зовсім не є застиглою догмою. Вона розвивається і сьогодні, постійно наповнюючи новим змістом у міру накопичення в історії людства правових і моральних традицій і політичного досвіду. Разом із тим слід пам'ятати що в юридичній науці ніколи не існувало, не існує і зараз єдиної загальновизнаної концепції правової держави. Вона може обґрунтовуватися і розроблятися з різних світоглядних позицій, в рамках різних типів праворозуміння, відображати реалії різних національних політичних і правових систем» [39].

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Витоки поняття права й держави закладені в ідеях античних мислителів. У результаті аналізу поглядів яскравих представників державно-правової науки Афін і Риму, Арістотеля і Цицерона встановлено кілька положень, які розкривають сутність прогресу античної політичної думки:

- у політико-правових міркуваннях чітко простежується диференціація понять права і моралі, не етичні критерії, а правова природа держави висувається на передній план, при цьому велич церкви не принижується;
- у державі передбачається захист власності й приватного права, але ніхто не має права протистояти волі держави;
- визначені умови обмеження владної могутності й впливу держави;
- особливої важливості набуває поняття «народ», тому законодавча база держави формується в органічному зв'язку з народом;
- держава – творіння народу, воля народу є джерелом усього, що розуміється під правом.

Досягнення державно-правового мислення античних філософів заклали основу для формування принципів правової держави, згодом були розширені і систематизовані видатними діячами й політиками Середніх віків і Нового часу. Зміст їхнього теоретичного доробку поповнився важливими категоріями та концепціями («надзвичайний стан», «суверенітет держави», «свобода і безпека», «суспільний договір, універсальне міжнародне право та ін.).

У політичному мисленні філософів Нового часу завданнями держави за наявності монополії на владу були: забезпечення громадянам максимально обмежених прав, гарантування, при цьому, безпеки громадянам від протиправних дій з боку інших членів суспільства, запобігання евентуальної громадянської війни та захист від зовнішнього втручання.

Еволюція політичної думки в контексті багатогранних історичних подій обумовила формування засад конституціоналізму як альтернативи абсолютизму та як результат полеміки між представниками авторитарного (Т. Гоббс, Н. Макіавеллі і Ж. Боден), ліберального (Г. Гроцій, Д. Локк,

Ш. Монтеस्क'є) та радикального (Ж. Руссо) підходів до феномена держави. Пріоритетними стають ідеї поділу влади в державі, забезпечення прав і свобод громадян. На тлі розмаїття позицій мислителів об'єднувальною позицією було прагнення досягти раціональної політичної організації суспільства, здатної забезпечити благополуччя всіх його членів.

Нами обґрунтовано, що, найбільш повно ідея правової держави отримала свій розвиток у німецькій політичній думці, найвидатнішими представниками якої були С. Пуффендорф (надав поняттям природного права, прав людини в рамках сформованої на договірній основі держави істотного політико-філософського змісту), І. Кант (побачив у державі деякий «інститут права», котрий об'єднує людей законом, що забезпечує свободу й відповідну цій свободі рівність всіх у складі народу), Г. Гегель (вважав метою держави моральність, а об'єднувальні людей засади – конституцію і релігію), К. Велькер (один із творців терміна «правова держава», сформулював основи «розумного права»), Р. Моль (головними завданнями правової держави вважає організацію існування народу та забезпечення максимальних свобод у всіх видах діяльності), (В. Гумбольдт показав, в якому напрямку повинна здійснюватися діяльність держави і сформулював основні завдання у всіх сферах життя суспільства), Л. Штайн (виділив основні сфери існування індивідів і сформулював природний підхід до розуміння держави), Р. Гнайст (запропонував оригінальний підхід до поняття правової держави з історичної точки зору та її політичне тлумачення) та інші.

Ретельно розглядається правова держава як базовий концепт політичної науки. Окрема увага приділяється:

- практичній реалізації ключових принципів правової держави у Німеччині, зокрема поділу влади;
- аналізу чинників протидії реальному поділу влади і шляхів функціональної стабілізації.

У дослідженні встановлені деякі протиріччя у взаємодії принципів правової і соціальної держави у Німеччині.

У нашому дослідженні проаналізовані певні проблеми в здійсненні принципів правової держави в Україні, підтверджується необхідність реконструкції сучасної правової системи України, незважаючи на те, що теорія правової держави є досить суперечливою.

Результати розділу опубліковані у роботах [123, 130].

РОЗДІЛ II. ПАРАДИГМАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ КАРЛА ШМІТТА

2.1. Криза політичних інститутів Веймарської республіки

Для тлумачення політичних процесів необхідним є широке поле зору дослідників – від безпосередніх учасників подій до футурологів, чие сприйняття і розуміння вільне від забобонів свого класу. Визначальним у кожному випадку є репрезентативний аналіз глибоких змін, що охопили і самосвідомість суспільства, і його нормативні підвалини (конституції, основи права, державного управління, економічні системи. Незаперечну цінність для політичної науки у цьому зв'язку становлять погляди К. Шмітта.

Німецький учений-правознавець і політичний мислитель К. Шмітт залишив нащадкам понад п'ятдесят книг і понад триста статей, велику кількість рецензій, записів і інших текстів, більшість з яких, як зазначає А. Бенуа – автор книги «Бібліографія публікацій і кореспонденцій К. Шмітта» (2003 р.) [136], залишаються неопрацьованими. К. Шмітт пережив непростий період забуття після 1945 року, відлигу в 1980-ті рр., інвективи й дифірамби щодо своєї творчості. Інтерес до ідей К. Шмітта постійно підвищується в багатьох країнах всіх континентів. Якщо до 1985 р. вченому було присвячено близько 40 книг, то, приміром, у 2012 р., вже понад чотириста.

Як ніхто інший із політичних мислителів ХХ століття К. Шмітт спричинив поляризацію думок і точок зору щодо своєї творчості. Водночас головним напрямком дослідників стає герменевтичний характер підходу до творів ученого, які впливали й продовжують впливати на світову політичну думку. Роботи К. Шмітта в період кайзерівської Німеччини, Веймарської республіки, нацизму, післявоєнної Німеччини є досі об'єктом дискусій, у яких поряд із гострою критикою спостерігається аргументована апологетика, обґрунтованість якої важко спростувати. Основи вчення про державу й концепції правової держави в рамках своїй політичної теорії К. Шмітт заклав у період існування Веймарської республіки.

Після поразки у Першій світовій війні Німеччина змушена була під тиском держав-переможниць підписати мирний договір у Версалі, грабіжницькі умови якого викликали обурення і ненависть серед німців. Листопадова революція (1918 р.), окупація Рейнської області Францією з метою виведення її зі складу імперського союзу, комуністичне повстання в Саксонії та Тюрінгії, конфлікт вільної держави Баварії з центральним урядом у край ускладнили внутрішньополітичну ситуацію. Зберегли свій вплив реакційні воєнні кола, лідери Веймарської коаліції через непослідовні та нерішучі політичні кроки в очах народу стали зрадниками батьківщини. Всі ці події призвели до масових заворушень, політичних убивств, що зрештою спрямувало Німецьку імперію до надзвичайно небезпечної фази її існування.

У якості об'єктивно зумовленої відповіді на політичну кризу в державі виникає й розвивається ідеологія «консервативної революції». К. Шмітт став однією з основних фігур руху, прихильниками якого були також О. Шпенглер, Е. Юнгер, Е. Юнг. Попри всю парадоксальність «консервативної революції», що маніфестує відмову від традицій і водночас їхнє збереження, очевидною була головна ідея – майбутнє Німеччини. Що стосується традицій, то йшлося про неможливість повернення до консервативної ідеології та політики кайзерівського типу, однак у поєднанні зі спробою надати німецькому консерватизмові нових граней комбінаторна, на перший погляд, навіть авантюрна, компромісна теорія експлікувала динаміку модернізації інститутів державної влади.

Прихильники «консервативної революції» оцінювали Веймарську республіку як знищення німецької державності, тому їхня альтернатива полягала у побудові авторитарно-корпоративної держави в рамках «народної спільноти» на базі міфу про нову імперію. «Консервативні революціонери» відкидали парламентський шлях досягнення своїх цілей, відродження Німеччини мало відбутися внаслідок істинно «німецької революції», але для її здійснення не було запропоновано чіткої політичної програми; поряд із гострою критикою буржуазно-ліберального суспільства ставало очевидною

неможливість утримати традицію в рамках добуржуазних суспільних і економічних структур» [95, с. 5-6].

К. Шмітт – професор, авторитетний спеціаліст у галузі держави та права, синтезував ідеї «консервативної революції», надавши їм актуальне наукове обґрунтування, на відміну від розкручування радикальних націонал-соціалістичних поглядів на легальність і пріоритет закону. У той час «як ліві інтелектуали покладали надії на пролетарську революцію, праві розуміли її серйозну небезпеку» [25, с. 70] і прагнули запобігти всіма засобами, при цьому К. Шмітт наголошував на відродженні єдності суспільно-політичних сил.

У період відносного підйому Веймарської республіки у другій половині 20-х років XX ст. стабілізувалась економіка, покращилась зовнішньополітична обстановка, а внутрішньополітична ситуація оцінювалась як задовільна. Державна система функціонувала, не зважаючи на нестійку більшість в парламенті, уряд досить ефективно впорювався зі своїми обов'язками за своєчасної та ефективної участі рейхспрезидента на основі наданих йому конституційних прав. [128]. Але К. Шмітт з недовірою ставився до затишшя в державі і запропонував модель мінімізації ризиків для існування республіки, досліджував їх причини та шляхи збереження стабільності в державі, перш за все за рахунок підтримки й зміцнення функціональності конституції.

Ліберальне мислення, орієнтоване на природний перебіг подій і рух до прогресу у суспільних відносинах, викликало у К. Шмітта серйозне побоювання, тому він намагався звернути увагу сучасників на своє розуміння політичного. Вчений не підтримував і не пропагував війну, не розумів її як мету і зміст політики, не актуалізував ідею ворожості. Впродовж свого життя К. Шмітт вів щоденники і у 1914 р. записав, що його переслідує «постійний страх перед жахливою війною, хто може знати, чим вона скінчиться... війна – це справжній геноцид» [159, с. 71]. Водночас трактування політичного в мисленні вченого концентрувалося на розумінні перманентно існуючої загрози та її реальної можливості, проти недооцінки якої були спрямовані його зусилля.

Для нормалізації внутрішньополітичної обстановки в державі, де були сильними вибухонебезпечні настрої, К. Шмітт намагався захистити конституцію, перетворити її на надійний інструмент стабілізації. Вчений не лише підкреслював позитивні сторони конституції, а й піддавав нищівній критиці окремі її статті. Він розумів антиномії в конституції та репрезентував свої пропозиції для їх усунення.

К. Шмітт бачив небезпеку для конституції в тому, що надто легко виникають судження щодо порушень конституції. У цьому документі, говорить учений, неможливо очікувати абсолютної однозначності у змісті статей, тому легко можна говорити про порушення, оскільки кожна партія і зацікавлені суб'єкти презентують вигідне їм тлумачення як єдино відповідне основному закону. «Хто розуміє, що означає для народу конституція, і яка ціна внутрішнього пакту миру (багато хто усвідомлює цю цінність із запізненням, коли вона втрачається), той повинен бути з претензіями обачнішим. Це не підвищує, продовжує вчений, авторитет основного закону, у народу складається враження, що відхилення стають повсякденною практикою, і що уряд безперервно робить подібні кроки, не зустрічаючи ніякої протидії» [200, с. 29]. Конституції, таким чином, завдається смертельного удару. Конституція повинна бути святиною німецького народу і стати для нації тим, чим у минулі часи вважалася монархія. «Народу і державі необхідний символ. У складній обстановці, в якій знаходиться держава, необхідно усвідомлювати цінність конституції. Основний закон повинен кваліфікуватися не як простий документ, який регламентує внутрішньополітичні функції, а як загальновизнаний символ» [200, с. 30].

«В європейських державах, – відзначає К. Шмітт, в своїй фундаментальній роботі «Легальність і легітимність» (1932 р.), – те, що, починаючи з XIX століття, трактувалося як правова держава, було насправді парламентською законодавчою державою, де центральна влада належала парламенту як законодавчому органу» [197, с. 263]. Сутність законодавчої держави полягає в генеральних встановлених нормах. Згідно з ліберальною

доктриною, в такій державі панують не індивіди, авторитети, або владні структури. Пріоритетна роль у здійсненні керівництва відводиться нормам, у рамках яких дійсні закони.

Законодавчий орган формулює норми, що конституують рамки закону, але не керує, надаючи ці повноваження виконавчим структурам, які функціонують відокремлено, «на підставі закону» або «в ім'я закону». Поділ законодавчої і виконавчої інстанцій, переконливість ідеї, що панують не особистості, а норми, являють собою не тільки теоретичну і психологічно продуману передбачливість проти природного прагнення індивідів до влади, але й фундаментальний принцип законності державного існування. Правове виправдання такої державності базується на всеохопній легальності чинної влади, на проголошенні гарантій і справедливості. Замкнутий характер системи легальності, продовжує К. Шмітт, обґрунтовує право вимагати слухняності та усуває право на протидію. «Легальність у парламентській законодавчій державі є головним завданням, смислом і захистом, оскільки існує антитеза, поняття легітимності певних авторитетів, структур, плебісцитного волевиявлення, які являють собою потенційну загрозу, що редукується технологією кваліфікації легітимності як похідної від легальності» [197, с. 269].

Веймарська республіка зберегла традиції парламентської законодавчої держави, що базується на лібералізмі. Це стало однією з основних причин гострої критики республіки з боку К. Шмітта [126], тому що лібералізм у свою чергу рішуче критикувався ученим по декількох позиціях:

1. З антропологічної точки зору, «в традиціях Т. Макіавеллі та Т. Гоббса, що людина – «зла» і «небезпечна» істота; «людина людині – вовк», на противагу цим підходам лібералізм обожнює окремого індивіда і ставить вище політичної спільності, не враховуючи природи людини; подібну ліберальну «індивідуалістичну свідомість» учений рішуче не сприймав» [152, с. 9].

2. З позиції розуміння демократії. Склалася така ситуація, писав К. Шмітт, що в Німеччині демократія є, але без народу. Демократія, як прийнято розуміти, передбачає, що народ у своїй цільності керує й приймає

відповідальні рішення. Методи здійснення демократичного принципу суверенітету народу на практиці є ліберальними. Політичне рішення народу здійснюється шляхом таємного голосування, але народ – це об'єднана субстанція, суспільна думка – це не сума думок одиниць, однак у демократичній конституції ніде немає поняття «увесь народ», а тільки контингент представників. «У конституції буржуазної правової держави взагалі немає ні народу, ні акламації, за рахунок чого можна встановити думку громадськості. Громадськості не існує без народу і немає народу без громадськості. Демократія – це рішення більшості і смисл політичного питання відносно переконань більшості народу, однак лібералізм знищує вираз цього переконання за рахунок технології таємного індивідуального голосування» [180, с. 48].

3. З позиції розуміння політичного: лібералізм ігнорує «серйозний випадок», не в змозі диференціювати «друга і ворога» і визнати існування перманентної загрози. «Антитеза «друг – ворог» підміняється лібералізмом універсальним «партнерством» між економічними конкурентами та ідеологічними супротивниками; поняття політичного вичерпується у змаганні партійних політичних доктрин, тобто у плюралізмі інтересів. Такий підхід розмиває сутність політичного і стосовно конкретної внутрішньополітичної ситуації у Веймарській республіці не сприяє визначенню виходу з небезпечної ситуації» [134, с. 11].

4. Критиці піддається духовна сутність лібералізму, що полягає «у переговорах, у вичікувальній позиції і половинчастості рішень» [134, с. 10].

З цього контексту стає зрозуміло, чому К. Шмітт рішуче боровся проти парламентаризму та лібералізму і вважав, що вони своїми антинаціональними та антидержавними діями «перешкоджають створенню державного порядку» [183, с. 124]. При цьому, на наш погляд, важливо простежити, як мінялася риторика мислителя в динаміці внутрішньополітичних процесів у державі.

У 1922 р. К. Шмітт опублікував свою роботу «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму». Мислитель підкреслив два основних принципи

парламентаризму як такого: дискусія і публічність, що було вирішальним ще у XIX столітті. Корелюючи з вільним висловленням думки, ці принципи були вкрай необхідним засобом визначення політично вірної установки, «оскільки «ratio» парламентаризму полягає в протистоянні контраргументів і думок, у результаті чого формується правильна державна воля» [105, с. 184]. Саме ці принципи, на думку К. Шмітта, трансформувалися у сучасному парламентаризмі Веймарської республіки у «порожню формальність». «Публічність ліквідується за рахунок таємної політики за «закритими дверима», дискусія підміняється спрямованим впливом партійної політики на владу. Пропаганда та технології впливу на маси приходять на зміну вільної конкуренції думок. Кінцевим результатом таких явищ стає те, що парламент втрачає основу і власний смисл» [171]. В ідеалі завдання парламенту полягає у здійсненні законодавчих функцій і для цього вкрай важливим є обговорення. «Але сучасний парламент стає тим органом, де зв'язані директивами партійні представники реєструють вже підготовлені постанови. У цій системі партії є укріпленими олігархічними апаратами, і на обговореннях ідеться не про суспільне благо, а про компроміси на основі владних інтересів» [134, с. 7].

Парламентаризм для німецьких лібералів і демократів, які боролися проти кайзерівської системи правління, був засобом відбору політичних вождів, та чи здатний парламент насправді утворити політичну еліту, дуже сумнівно, міркував К. Шмітт. «Політична еліта, яку у вигляді сотень міністрів виробляють численні парламенти як у Європі, так і поза Європою, не дає підстав для великого оптимізму. У багатьох країнах парламентаризм уже призвів до того, «що всі публічні справи перетворюються на об'єкт наживи і компромісу між партіями і їх загонами» [107, с. 8].

У 1929 р. в роботі «Zehn Jahre Reichsverfassung» (Десять років Конституції держави) К. Шмітт звертає увагу на розширення практики повсякденного правового життя у зв'язку з активізацією положень другої частини конституції (основні права й обов'язки німецьких громадян), «тенденцію», котра склалася,

можна визначити як наступ другої основної частини» [193, с. 34]. Цей твір ми також уперше представляємо вітчизняному дослідникові.

Зміст основних прав і обов'язків німецьких громадян 1929 року суттєво відрізнявся від змісту 1919 року – констатує К. Шмітт. Відомо, писав учений, що «батько» Веймарської конституції Г. Пройс пропонував включити у конституцію мінімум основних прав, «але картина суттєво змінилася протягом кількох місяців після прийняття Основного закону, обсяг другої частини зріс до 70 статей» [193, с. 34]. На думку експертів, більшість положень спочатку оцінювалась не більше, як прокламації та стандартні програми, мінімально орієнтовані на повсякденне життя особливо на цивільне право, однак відповідно до змін 1921–1924 років, основні права стали свяติною німецького народу.

За умови досить стабільного економічного становища держави спостерігається, як зазначає К. Шмітт, особливо інтенсивна актуалізація й «позитивування» другої частини Основного закону. Це пов'язано, в першу чергу, з розширенням повноважень судів, які контролюють кореляцію обласних (земельних) законів з положеннями імперського права й перевіряють конституційність звичайних загальнодержавних законів, що спричинює втягування конституції у буденні процеси здійснення права.

Юриспруденція, говорить учений, надає основним правам значні переваги, зокрема ст. 131 [59] (відповідальність держави чи корпорації за порушення службового обов'язку її чиновником) та ст. 153 [59] (про приватну власність). Крім того, К. Шмітт у своїх міркуваннях враховував позиції свого сучасника Ф. Нойманна, який говорив, що взагалі виникає питання, в інтересах яких принципів зафіксовані положення конституції: за принципи буржуазної правової держави, свободу й власність чи проти. Вивчення другої частини Конституції дозволяє помітити, на думку Ф. Нойманна, що «швидше трудові шари громадян стають предметом Основних прав, аніж приватна власність» [166, с. 578]. Права у трудових і економічних відносинах регулюються, наприклад, у ст. 151 (гарантується всім достойне людське існування), ст. 152 (в

господарському обороті діє свобода договорів у межах, встановлених законом), ст.165 (робітники і службовці покликані на рівних правах, спільно з підприємцями, брати участь у встановленні умов заробітку й праці). У статтях 159 (про права на об'єднання), 161 (організація страхування) закладені основи для побудови соціальної правової держави, метою якої є забезпечення соціальної свободи. Соціальна свобода передбачає, підкреслює Ф. Нойманн, «що робітничий клас самостійно визначає свою трудову долю й власні повноваження власників по відношенню до засобів виробництва, і трудові процеси поступаються місцем самовизначенню» [166, с. 579].

Таким чином, стверджує Шмітт, наявною є небезпека надання без критичного аналізу основним правам завищених можливостей за рахунок гарантій і протидій імперським і земельним законам. «Подібні рішення можуть призвести до непередбачуваних наслідків через непрозорість і непродуману «юстиційність» другої частини, нічого не залишається, як визначати межі дії статей другої частини, встановлювати недоторканий мінімум повноважень імперських, земельних і конституційних законів» [193, с. 37]. Це завдання є вкрай складним, але необхідним і за жодних обставин не повинно бути невирішуваним. Очевидні невизначеності можуть зберігатися, але у будь-якому випадку неприпустимо знову й знову підкреслювати складність кваліфікації окремих випадків, вимагати «каталог недоторканостей», подібно до судового виконавця, який орієнтується на реєстр справ, у яких арешт і інші санкції не передбачені. Подібні хитрощі, продовжує вчений, «не дозволяють приховати наявність сумнівних невинуватених маніпуляцій, стверджувати, що відмінностей у діловодстві немає, і що правове життя насичено невизначеними, в окремих випадках важко визначуваними поняттями, помилкові актуалізації та перегини вже зараз викликають плутанину і невпевненість» [193, с. 38].

К. Шмітт бачить небезпеку в очевидній для багатьох необхідності коректувань, які зрештою призведуть до нагромадження помилок. Учений має на увазі перш за все ідею створення державно-адміністративної судової інстанції, котра могла б юридично кваліфікувати всі суперечності у думках

щодо конституції. Наявність подібного органу з необмеженими повноваженнями, який би контролював абсолютно всі інститути державного життя імперії та окремих земель, може призвести «до неочікуваних наслідків». За таких умов неможливо чітко визначити сутність конституційних суперечок і відрегулювати питання цивільно-процесуальної здатності. Друга частина є джерелом безмежної кількості думок і точок зору зацікавлених суб'єктів, які спираються на різноманітні гарантії статей Основного закону.

Другий помилковий шлях, підкреслював К. Шмітт, полягає в тому, щоби зі статті 76 з її контрольно-ревізійними повноваженнями зробити простий орган, «який корегував би звичайні порушення і зловживання з подальшими безмежними можливостями для конституційних змін» [195, с. 186]. Зростаючі масштаби гарантій і абсолютизації положень другої частини, всесилля ст. 76 (щодо змін в конституції) «сковують функції основного законодавчого органу і можуть призвести не тільки до нескінченних змін, а й до повного знищення конституції» [193, с.38].

К. Шмітт наводить у цьому зв'язку слова з виступу у 1929 р. видатного спеціаліста у сфері державного права К. Більфінгера: «слід визнати надзвичайну актуальну політичну значущість питання, на що в дійсності були спрямовані рішення Веймара: на створення системи легалізованих методів державного перевороту чи на конституцію» [193, с. 39]. Не можна допустити, говорить К. Шмітт, щоби конституція потрапила в підпорядкування своїх же гарантій, які можуть стати безмежними за рахунок спритних аргументацій приватно-правового характеру зацікавлених фігурантів. «Конституція являє собою народ, вона є єдиним цілим і існує не просто як аргумент регулювання правових відносин і інтересів. Усвідомлення цієї субстанціональної особливості конституції дозволяє вважати основні права свяतिною німецького народу» [193, с. 40].

К. Шмітт виступав проти конституції за багатьма напрямками [201], але незадовго до 1933 р., розуміючи небезпеку, що насувається, посилив критику. Учений рішуче зосередився на кількох позиціях. Перш за все це недоліки

принципу простої парламентської більшості, функціоналістське та формальне розуміння «рівних шансів досягнення влади», ігнорування різниці між матеріальним і формальним змістом закону, існування практично трьох законодавчих інстанцій. У ст. 68 конституції, де записано, що загальнодержавні закони видаються рейхстагом [59, с. 49], мислитель зазначає незадовільну редакцію змісту. Оскільки аналіз і обговорення суті проектів не передбачається, право і закон, таким чином, трансформуються у звичайне рішення простої парламентської більшості. «Право, закон, легальність стають поняттями нейтральними, байдужими щодо будь-якого змісту і перетворюються на прості процедури голосування, доступні для будь-якого змісту» [197, с. 283].

К. Шмітт констатує, що якщо парламентський депутатський корпус ігнорує якісний склад своїх членів, то він стає функціональним органом загальних мажоритарних виборів і допускає відхід від вимог матеріальності закону. Це неминуче призводить до «функціоналістської, субстанціональної беззмістовності арифметичної більшості, внаслідок чого практично знищуються не тільки проголошені гарантії справедливості та раціональності, а й поняття закону і легальності як такої» [197, с. 284].

У законотворчому процесі вчений наголошує на важливості розуміння закону як матеріального й формального явища. Закон у матеріальному сенсі являє собою правову норму, правило для всіх і для кожного, він відрізняється від формального закону, тобто заходів, наказів і різного роду приписів. К. Шмітт вважає, що чіткої диференціації норми і наказу, закону і заходу в державно-правовій дефініції закону не зафіксовано. Якщо закон втрачає справедливість і раціональність змісту за збереження сутності законодавчої держави, де сконцентрована легальність, то будь-який наказ, команда або припис під гаслом «головування закону» може легально подаватися як закон, і його фіктивність порушує всі сполучні елементи державної структури з положеннями правової держави. За таких умов, говорить учений, стають очевидними можливості маніпуляцій, які спричиняють викривлення «праводержавної» сутності матеріального закону, тотожності закону й права на

користь формального, не відповідного праву й справедливості прямо політичного розуміння закону.

Проста більшість, на думку вченого, тим не менш забезпечує право і легальність, але за умови стабільної внутрідержавної ситуації та пріоритетного орієнтування на основну ідею будь-якої демократії та відносну єдність народу. «Законодавча держава, щоб вся система легальності раптово не завалилася, неухильно дотримується історично сформованого принципу нейтралітету по відношенню до всіх думок, рухів, напрямків, тобто рівних шансів у досягненні влади» [197, с. 285]. Це є для держави надзвичайно важливим фактором самозбереження, матеріальність і позитивність якого під стягом справедливості підтримується всіма можливими способами.

Будь-яка демократична держава, і у тому числі й Німеччина, продовжує К. Шмітт, є «партійною» [210, с. 134], тому державна воля визначається лабільною, непостійною парламентською більшістю гетерогенних партій, «некомпетентність яких не дозволяє сформувати відповідальний, дієздатний уряд; держава реально являє собою коаліційно-партійну структуру як результат міжпартійних компромісів, з розподілом ключових державних, комунальних і інших простих посад, також партійних доходів між своїми функціонерами згідно з фракційною квотою та тактичною обстановкою» [194, с. 45]. Ситуація, говорить учений, украй ускладнена для Німеччини, яка у стані репараційної держави, з розбалансованою системою юстиції, неспроможна розв'язувати на свою користь проблеми зовнішньополітичного характеру; тяжке становище в економіці доповнюється різким зростанням внутрішньополітичного протистояння.

Правляча партія з парламентською більшістю у 51%, маючи практично всю повноту влади, «вже більше не партія, а держава, тому використовує монополію на видання й корегування законів у своїх інтересах не лише для забезпечення переваг на виборах перед партійно-політичними конкурентами, а й для прямого оголошення нелегальною меншість, що протистоїть їй» [197, с. 292]. Таким чином, головне гасло законодавчої держави «рівних шансів на

шляху до досягнення влади» усувається, як і проголошені ідеї демократичної гомогенності народу, крім того, стає очевидною ірраціональність виборного принципу простої більшості. Втрата владою легальності ні в кого не викликає сумнівів, підкреслює К. Шмітт, тому «партії меншості й більшості, відстоюючи у непримиренній боротьбі свої позиції, пред'являють взаємні звинувачення в нелегальності діяльності [197, с. 291], в результаті чого ситуація в країні стає некерованою і близькою до катастрофи.

К. Шмітт, як відомо, не був політиком, але як етатист, патріот, учений-правознавець став одним із небагатьох, хто взяв на себе відповідальність за долю країни і мужньо, не побоюючись за наслідки, спробував знайти вихід з критичного становища. [127]. В роботі «Das Problem der innerpolitischen Neutralität des Staates» (Проблема внутріполітичного нейтралітету держави 1930 р.), яка репрезентується вітчизняним дослідникам уперше, К. Шмітт прямо задає питання, хто може стабілізувати ситуацію, яка реально загрожує перерости в громадянську війну, і розуміє передбачувану можливість як щось «непартійне третє». Для стабілізації обстановки, вважає К. Шмітт, необхідна альтернативна, об'єктивна, «нейтральна» політика. Тут поняття нейтральності, на відміну від традиційних трактувань, найчастіше як бездіяльність, детермінується як «незалежна по відношенню до інтересів владних структур партійної держави конкретна протидія з боку відокремлених сил, які остаточно не сформувалися і не усвідомлені, але одні вже проявляються відкрито, інші поки що можна оцінити як апокрифічні» [194, с. 45].

Останнім хранителем права, стабільності, легальності, захисту від безправ'я повинні бути міцні основи законодавства, що забезпечується, на переконання К. Шмітта, одноосібним правом законодавця на легальність за беззастережної довіри до законотворчих процесів, «в довірі до законодавчої інстанції полягає основна передумова дієздатності конституції правової держави у формі законодавчої держави; будь-яка конкуренція з боку альтернативних законодавців і понять закону, що релятивують один одного, неприпустимі, вони руйнують законодавчу державу як таку» [197, с. 276].

Учений має на увазі статті 48, 73, 75 конституції, згідно з якими до головного законодавця практично прирівнюються плебісцитна легітимність і надзвичайні повноваження рейхспрезидента [59, с. 50].

К. Шмітт не виключає вірогідність раціональних дій парламенту, використовуючи потенціал конституційних положень для подолання егоїзму, недалекоглядності партійної волі й трансформування її у державну волю. К. Шмітт бачить також позитивність у застосуванні елементів «чиновної держави», де провідну роль відіграє корпус державних службовців, професіоналізму й функціонального потенціалу, яким учений дає високу оцінку. Реальність матеріалізації своєї точки зору К. Шмітт аргументує тим, що апарат чиновників захищений ст. 128–130 конституції і слугує всьому народові, а не окремим партіям [59, с. 59]. Компетентність, розуміння відповідальності допоможуть чиновникам, як і парламентарям, визначити механізм переформатування партійних діячів у справжніх прибічників держави. К. Шмітт розуміє і те, що за статусом службовці функціонально обмежені органами управління, юстиції, і прийняття політичного рішення не є можливим, але оптимізм роздумів ученого зберігається, оскільки релевантними залишаються перспективи стримуючого впливу.

Аналізуючи шанси юрисдикції на легальній основі досягти нейтралізації держави, К. Шмітт відзначає, «що реалізація політичних рішень, імпліцитно закладених у постановах суддів, аж до судів вищої інстанції, навіть під позитивними гаслами правової держави, сумнівна, оскільки професіонали права є тими самими чиновниками» [194, с. 48].

Продовжуючи аналіз можливостей протистояння, К. Шмітт вважає, що нейтралізуючий вплив можуть чинити окремі землі, хоча вони самі являють собою партійні держави; елементи досить раціонального змісту федералістських положень ст. 18 конституції [59, с. 41] за умови правильної розстановки наголосів могли б стати додатковим важелем для протидії партійній державі. Але учений при цьому говорить, що тенденція до продовження відокремлення різних структур потребує негайного коригування,

оскільки виникає питання, наскільки раціональним є розширення масштабів плюралізму такого роду брати за основу державного будівництва, і як це корелює з істинно німецьким духом єдності.

Внутрідержавне життя великою мірою підпорядковується численним договорам і угодам між імперією та окремими землями, між самими землями, імперією та релігійними спільнотами. Складається враження, говорить учений, що цей процес по суті угод коаліційних партій між собою є нескінченним, і значимість конституції зводиться до гасла «*pacta sunt servanda*». «Витончена тактика коаліційних партій, орієнтована на «неприпустимість конфронтації з партикулярними інтересами авторитетних, відокремлених структур, призводить до остаточного розколу держави» [194, с. 56]. Проблема полягає ще й у тому, продовжує мислитель, «що неправильні тлумачення і узагальнення відносно популярних понять нейтралітету, деполітизації, об'єктивності спричиняють змішання протилежних цілей суб'єктів, протистояння партійній державі, в результаті – взаємну паралізацію діяльності» [194, с. 54]. З одного боку, пояснює вчений, узятий курс на пошук раціонального, чого нереально очікувати від нинішнього парламенту, політичного рішення для збереження й створення дієздатного уряду. З іншого боку, актуалізується точка зору, що такі поняття, як «політика», «уряд» необ'єктивні й зовсім зайві, оскільки управління здійснюватиметься само по собі за рахунок об'єктивності та професіоналізму в організації процесу. Згідно з гаслом деполітизації, партійна політика як така та політика коаліційно-партійної держави не повинна бути однозначно політичною і водночас розуміється як необ'єктивна та нераціональна. Внаслідок цього зміст ідеї деполітизації не тільки об'єднує обидва рухи, оскільки перше бореться за політичне рішення, друге – за об'єктивність і раціональність, але й суттєво дезорганізує їх.

Таким чином, продовжує вчений, ситуація в державі не деполітизується; помилка в розумінні деполітизації полягає в тому, що насправді передбачається матеріалізація ідеї іншої політики замість партійної політики в цілому та політичної доктрини нинішньої держави. Сутність поняття політичного полягає

в нерозривному зв'язку з будь-якою сферою людської діяльності, по суті, політичною і залишається такою, особливо у разі виникнення серйозних конфліктів. Надзвичайно хибними є уявлення, що політику можна відокремити від економіки, релігії, культури та інших сфер. К. Шмітт констатує, що це не непорозуміння, а брехня, якщо не шахрайство, не бачити в деполітизації можливість уникнути небажаної відповідальності і ризиків, пов'язаних з поняттям політичного. Все, що стосується суспільних інтересів і безпосередньо держави, знаходиться у політичній площині, тому ідея деполітизації у цьому випадку є практично абсурдною. Втеча з політики, говорить далі К.Шмітт, «означає втечу з держави і в якій точці осяде утікач, передбачити не може ніхто, але очевидно одне, що це або крах політичної кар'єри або латентний задум нової політики» [194, с. 57].

Найбільш реальну можливість легального виходу держави з кризи, коли легальність втратила внутрішні основи легітимності і трансформувалася в «щось протилежне сучасній державності в умовах нормативістської фікції замкнутої системи легальності, в повному протиріччі з реальною легітимністю правової волі» [197, с. 266], вчений бачить у повноваженнях рейхспрезидента, закріплених ст. 48, п. 2 конституції [59, с. 46]. Згідно з Веймарською конституцією, президента вибирає весь німецький народ, зосередившись на одній кандидатурі, яка користується довірою, виборці голосують не за партійний список і не за програму певних інтересів. Але К. Шмітт побоюється, що в умовах обмеженого права в результаті передвиборного міжпартійного протистояння «президент може стати символічною фігурою, за яку партії і виборці борються як за прапор, не даючи собі звіту за наслідки. Становище президента за існуючої конституції означає все і нічого через партійно-престижну політику» [177, с. 24].

З одного боку, підкреслює К. Шмітт, президент, наділений надзвичайними повноваженнями, може виступити противагою парламенту, уряду і партійній політиці, він представляє країну на міжнародному рівні, є

Верховним головнокомандувачем армії, згідно зі статтею 48, може розпустити парламент і здається сильнішим за будь-якого кайзера або диктатора.

З іншого боку, особливо в питанні про розпуск парламенту передбачається контрасигнація рейхсканцлера, що свідчить про залежність президента від уряду. За спостереженнями К. Шмітта, подібний стан справ може призвести до того, що президент стає не більше, ніж машиною для підписання документів. К. Шмітт бачить неминучість конфлікту, правового і політичного хаосу в тому випадку, якщо президент і уряд не знайдуть взаєморозуміння. Президент намагатиметься не підписувати надані урядом документи, внаслідок чого державна машина зупиниться. «У конституції є, щоправда, віддушину, згідно з якою парламент може винести на всенародне голосування питання про усунення президента, але для такого рішення потрібно дві третини голосів» [177, с. 25], що за існуючого партійного протистояння в країні К. Шмітт вважає нереальним.

Відкриту конфронтацію між президентом і урядом дослідник називає катастрофою для Німеччини. З новим президентом конституція може набути нового вигляду, «навіть за відсутності змін у змістовному наповненні документа, у президента є ряд важливих повноважень, зазначених, зокрема у ст. 48, тому він повинен відмовитися від курсу політичної апатії та інертності, щоб не являти собою «нейтральну» силу» [177, с. 27].

Складність проблеми відносно надзвичайних повноважень, говорить К. Шмітт у своєму творі «Die staatsrechtliche Bedeutung der Notverordnung, insbesondere ihre Rechtsgültigkeit» (Праводержавне значення рішення про надзвичайний стан і його законність. 1931 р.), полягає не лише у різних трактуваннях, а й у факторі психологічного впливу слова «диктатура», яке пов'язується з цими повноваженнями в державно-правовій літературі Німеччині. «Надзвичайний стан, згідно зі ст. 48, являє собою дещо інше порівняно з воєнним або облоговим станом XIX століття, він пов'язаний із загальним нормальним станом держави і не є відокремленим від цілого державною діяльністю, орієнтованою лише на поліцейські заходи, вважати по-

іншому – неправильно» [196, с. 235]. Вчений підкріплює свої аргументи тим, що раціональні надзвичайні заходи статті не раз застосовувалися для стабілізації, зокрема, фінансової сфери [196, с. 241]. Але проблема нинішньої обстановки значно складніша, тому саме ст. 48 повинна виступити на захист Конституції і держави. Вчений закликає негайно задіяти всі важелі парламентської, плебісцитної демократії для реанімування конституції, «спасіння того, що ще можна врятувати» [172, с. 43] і створення на легальній основі авторитетного, особливо дієздатного уряду.

У зв'язку з цим, ми вважаємо за необхідне дати свою оцінку не зовсім правильному висновку сучасного дослідника В. Кутергіна, який, хоча й визнає авторитет К. Шмітта, пише, що його (К. Шмітта) творча спадщина безцінна для розуміння багатьох сучасних процесів у зовнішній і внутрішній політиці тієї чи іншої держави, тому сьогодні перед нами постає завдання з реактуалізації його спадщини, оскільки це дозволить вийти за грань сьогоденного замкнутого світу, але при цьому автор відзначає, що К. Шмітт «схвально зустрів крах Веймарської республіки» [49].

На наш погляд, слід нагадати про коментарі К. Шмітта в 50-роки XX ст. до своєї роботи, вже представленої в нашому дослідженні, «Легальність і легітимність» (1932 р.). Криза стосувалася конституції як такої, писав К. Шмітт; цей твір було відчайдушною спробою за рахунок президентської системи, показати єдиний шанс для порятунку Веймарської конституції від маніпуляцій юриспруденції. Процес, коли одна певна партія «через двері легальності» набуває чинності, щоби потім ці двері зачинити, є варіантом легальної революції. «Мої аргументи були протестом і заклинанням. Слова в кінці твору, «правда, вона помститься», були криком душі і застереженням. Але на мої емоції уваги не звернули, бо правовий позитивізм ґрунтувався на всесиллі законодавця, при цьому не враховувалося, що закон, що змінює конституцію, може бути сильніше» [197, с. 345]. К. Шмітт мав на увазі проект про зміни в ст. 51 конституції, котрий був представлений націонал-соціалістами і прийнятий 9.12.1932 р. необхідною кількістю голосів.

У змісті статті 51 відбулися істотні зміни. Стара редакція: «у разі виникнення перешкод до виконання президентом своїх обов'язків, його заміщує канцлер. Якщо перешкоди повинні імовірно тривати довгий термін, то питання про заступництво має бути вирішено в загальнодержавному законодавчому порядку» [189, с. 351]. Згідно з новою редакцією, незалежно через які перешкоди для виконання рейхспрезидентом своїх обов'язків і в разі їх дострокового припинення, всі повноваження переходять голові Верховного імперського суду. К. Шмітт з обуренням зазначає, що «зі змісту змін у законі нелегко встановити, коли, з яких причин і за яких обставин рейхспрезидента слід визнати нездатним до виконання своїх обов'язків». Не визначено, продовжує К. Шмітт, «виникнення спірних ситуацій, і хто взагалі має право давати висновок щодо ситуації з державно-правової точки зору» [189, с. 352].

Парламент, з точки зору К. Шмітта, традиційно виявився нездатним на рішення інститутом і легалізував політичну домовленість пустою формальністю голосування. Рейхсканцлер представляв небезпеку для парламенту і втратив можливості для дій унаслідок вотуму недовіри, «а парламент, переклавши проблему на іншу інстанцію (на Верховний імперський суд), не тільки самоусунувся від обов'язків державного органу прийняття рішення з конкретної справи про кандидатуру рейхспрезидента, але й практично знищив себе, піддавшись ідеї імагінарної нейтралізації політичної обстановки і мріям про майбутнього «зручного» канцлера» [189, с. 355]. Слід, на наш погляд, підкреслити, що правознавець Г. Єлінек ще у 1906 р. говорив про німецький парламент, що жоден з великих народів не відноситься до свого «представництва» так холодно, як німецький народ до рейхстагу, який вважається найбільш слабкою парламентською структурою: причина полягає не в обсязі наданих прав і не в прагненні парламенту зайняти панівне становище, суть в роздробленості на більш ніж дюжину партій, які неспроможні будь-яким чином продемонструвати єдину волю нації» [153, с. 58]. Г. Єлінек бачив можливі варіанти розвитку внутрішньополітичної обстановки: або стабільна нестійкість внутрішньодержавних політичних

відносин взаємовиключних партій, або легальне посилення повноважень уряду для здійснення реальних державних функцій.

Депутати рейхстагу не врахували на той час серйозну загрозу у постаті А. Гітлера, А. Гітлер, як відомо, став рейхсканцлером 30.01.1933 р. в результаті інтриг навколо рейхспрезидента П. Гінсбурга, патріота, вірного присязі, але вікового й інертного. Це стало початком знищення Веймарської республіки, що завершився «Законом про повноваження» від 23.03.1933 р., який практично легалізував репресії, вбивства і переділ державного устрою в інтересах націонал-соціалізму. Настав фатальний відрізок політичної історії Німеччини. К. Шмітт писав у щоденнику з приводу подій 30.01.1933 р., що «міф Гінденбурга закінчився, жахлива обставина, старий пан просто збожеволів» [159, с. 301].

Доповнити наші міркування необхідно рекомендаціями, які дає відомий знавець творчості К. Шмітта Д. Лаак, які не враховує В. Кутергін і багато інших дослідників. Д. Лаак пише, щоб не заплутатися у змісті численних, часто сумнівних і емоційних дискусій про творчість і особистість К. Шмітта, важливо правильно орієнтуватися в просторі між двома полюсами не тільки щодо фактичних рецепцій самого вченого, а й асоціацій, які він сам сформулював зі своїх роздумів; можна легко опинитися між цими двома полюсами, у владі легенд і небилиць, сила навіювання яких у будь-який момент може зникнути, «тому основа дискусій повинна концентруватися на «золотій середині», між точками зору, побудованими на базі оригінальних першоджерел і третинних спостережень, що виникли не без впливу впливових інтерпретацій вторинних трактувань» [156, с. 8]. Тому рецепції дослідників, на наш погляд, нерідко абсолютно не корелюють з істинним вмістом позицій К. Шмітта.

К. Шмітт не відчував симпатій до Веймарській республіки, але й не було і відрази до неї, активного її неприйняття. Через небезпеку з боку лівого і правого екстремізму він сподівався на створення авторитарного президентського режиму, здатного подолати партійний егоїзм і приборкати екстремістські сили [80]. К. Шмітт писав, «якщо гарант, останній стовп нашого

конституційного ладу рейхспрезидент і його наново сформований уряд, який користується довірою і, можливо, навіть нещадний, не виявить стійкості, то буде хаос і зникне навіть ілюзія порядку» [181, с. 77].

2.2. Концепція сильної тотальної держави – основа моделі правової держави Карла Шмітта

Основи концепції сильної тотальної держави К. Шмітт представив у роботі «*Starker Staat und gesunde Wirtschaft*» (Сильна держава – здорова економіка. 1932 р.) і поглибив її зміст у статті «*Weiterentwicklung des totalen Staats in Deutschland*» (Подальший розвиток тотальної держави в Німеччині. 1933 р.), яка була опублікована в лютому, вже після фатального 30 січня, втративши актуальність первісної ідеї. Але маловідомі і тепер доступні сучасним дослідникам твори [116, 122], є цінним матеріалом для вивчення й аналізу подій складного часового відрізка політичної історії Німеччини.

У зв'язку з очевидною політизацією економіки в Німеччині К. Шмітт вважає доцільним осмислити ефективність формули тотальної держави, яку «з обуренням можна відкинути як варварське, рабовласницьке, непрозоре та антихристиянське, але факт наявності цього поняття неможливо позбавити існування» [198, с. 360]. При цьому формула, на думку К. Шмітта, не просто дає ключ до вирішення питання взаємовідносин держави та економіки, але й показує напрямок, в якому можна рухатися.

Кожна держава прагне мати всі засоби примусу, необхідні для здійснення політичного панування. Навіть невеликій державі та її уряду нові технічні засоби надають такі можливості здійснення влади й впливу, що старі уявлення про державну владу та спротиву їй стають несерйозними. У руслі своїх досліджень учений зазначає досить велику свободу преси в Німеччині. Не зважаючи на звід надзвичайних постанов, поле вільного вираження думки є великим, і ніхто ще не подумав про цензуру преси. На все нові технічні засоби, кіно, радіо кожна держава має накласти свій контроль. Немає такої настільки ліберальної держави, яка б не застосувала активної цензури і контролю до

засобів масової інформації. Жодна держава не може дозволити собі передати супротивнику інструменти впливу і навіювання на маси [198].

У теоретичних викладках К. Шмітта під поняттям тотальної держави приховується реальне усвідомлення того, що «сучасна держава має і повинна мати нові засоби й можливості примусу величезної сили, про масштаби застосування чого ми навряд чи можемо підозрювати, оскільки наше мислення ще залишається в глибинах ХІХ ст.» [181, с. 74]. У такому розумінні тотальна держава є державою особливо сильною, тим самим робиться наголос на тому, що нові засоби влади мають належати винятково державі й слугувати зміцненню її влади. Держава, по суті, не дає жодних шансів для появи антидержавних формувань, або таких, що перешкоджають чи сприяють розколу, позаяк не може бути й мови про надання цих засобів своїм супротивникам і руйнівникам. Держава, яка може відрізнити друга від ворога – справжня, і в цьому сенсі тотальна, вона існувала в усі часи, новизною є тільки нові технічні засоби, політичне значення яких необхідно усвідомлювати.

Унаслідок політизації Німеччина перетворилася не на тотальну, а на партійну державу, на конгломерат тотальних партій. Ці партії «тотально себе реалізують, керують своїми прихильниками від народження до смертного одра, тотально проникають в найрізноманітніші соціальні групи, нав'язують свої погляди, видаючи їх за правильні, щодо державних форм і економічних питань» [181, с.75]. Тотальність у сенсі простого обсягу за відсутності інтенсивності та політичної енергії є протилежністю владі та силі. Тотальні партії через парламент практично керують державою, роблячи її об'єктом своїх компромісів. Між державою і урядом, з одного боку, і масами громадян – з іншого, функціонує високоорганізована багатопартійна система, що стала монополією в політиці. Прагнення підпорядкувати своїм інтересам кожен життєву сферу і величезні маси громадян суперечить всім конституційним положенням. Будь-яка економічна монополія поступається місцем домінуючій монополії ряду сильних політичних організацій, які допускають існування сильної держави тільки за умови експлуатації ними цієї держави. На тлі

складної для сприйняття панорами подій «суспільство потрапляє під вплив фактора подвійного авторитету держави і партії, в чийх руках реальна влада, окремому індивіду зрозуміти складно» [132, с. 618].

Основним засобом досягнення політичної монополії, в трактуванні К. Шмітта, є виборна система з наданням списків кандидатів. Виборці не можуть виставити від себе жодного кандидата, будучи повністю залежними від приблизно п'яти партійних списків. Депутат пропонується партією, народ в його виборі не бере участі. Вибори перетворюються не більше ніж у вираз думки виборців по відношенню до будь-якої партії, і vox populi ніхто не чує. Питання полягає тільки в тому, скільки місць у парламенті втратить той чи інший партійний список. З'являються п'ять партійних списків, які продиктовані п'ятьма організаціями. Маса спрямовується в п'ять «підготовлених загорож». Протокольна статистика називає це виборами, «є жахлива оптація між п'ятьма несумісними, абсолютно протилежними, в комплексі безглуздими, але тотальними у своїй відособленості системами, з певними світоглядами, підходами до форм державного правління, до економічних питань; п'ять організованих ворожих таборів, і між ними народ повинен визначатися зі своїм вибором» [198, с. 364].

Німеччина опинилася у становищі суто кількісно тотальної держави, що утруднює бачення різниці між економікою та державою й іншими формами людського й соціального буття. Така експансія держави стала результатом не сили, а слабкості. За таких обставин депутат парламенту не може авторитетно представляти ідею загального благополуччя. Він є прихильником своєї партії і «як партієць, який старанно марширує, знає, як і за що голосував у парламенті, на загальних зборах, що є порожнім фарсом; вибори вже не вибори, депутат більше не депутат, рейхстаг не рейхстаг, яким його бачить конституція» [181, с. 76]. Вотум недовіри також не відповідає чіткій парламентській системі для прояву вміння і готовності створити дієздатний відповідальний уряд.

У чому Карл Шмітт бачив вихід зі становища, що склалося? Він вважав, що причинами слабкості держави стали збої у співвідношенні понять держави

та економіки, держави та інших недержавних сфер, тому деполітизація, відхід держави від недержавних сфер повинен бути динамічним політичним процесом, відмова від політики в умовах сьогодення становить особливим за силою політичним актом. Цей акт може адекватно здійснитися не під впливом партійно-політичних мотивів економічного, культурного або конфесійного спрямування, а винятково в рамках поняття державної цілісності.

У якості першого кроку К. Шмітт пропонує ясне й чітке розрізнення, але не розділення державної й недержавної сфер. Передумовою цього є створення апарату чиновників іншої якості, який би діяв не як опора чи інструмент партійно-політичних інтересів. Очевидний безлад у взаємодії держави і партії в Німеччині вчений бачить у специфіці історичної ментальності: «більшою мірою як наслідок недостатньої свідомості та розуміння, ніж негативних проявів волі; особливо дивне поєднання законних і чесних прав з правом на партійно-політичну діяльність, по суті, не проаналізовано і не вивчено, інакше проблема давно була б розв'язана з юридичної і моральної точок зору» [181, с. 77]. Як наслідок виникає проста альтернатива: або законні права з наступною заборонаю на будь-яку партійно-політичну діяльність, або, навпаки; третього в ситуації, що склалася, не дано. У зв'язку з цим К. Шмітт вважає за доцільне застосувати ємне слово «несумісність».

У сильній правовій державі щодо депутатів має бути актуалізовано таке поняття, як «несумісність». Це означає, що за наявності депутатського мандата не дозволено займати посаду службовця будь-якого рангу, але особливо питання стосується суміщення депутатських обов'язків з економічними професіями: банки, синдикати, ради, об'єднання. Хто не хоче бачити несумісність і неузгодженість закріпленого законом правового становища державних службовців і партійної політики, той не бажає усвідомлювати, що в кінцевому підсумку поплатиться держава, об'єднання, інші громадські організації з їхніми співробітниками, допоміжним персоналом, тому що службовець може перетворитися на щось інше, що йому конституцією не встановлено. Нинішня Німеччина – країна, в якій все з усім, що тільки

можливо, поєднується: депутати парламенту, чиновники високого рангу, партійні лідери, зокрема, можуть грати багато інших ролей. Це є характерним виразом існуючої в Німеччині кількісно тотальної держави, яку К. Шмітт кваліфікує як «ілюзію порядку».

Але нам вдалося врятувати в Німеччині, пише К. Шмітт, щонайменше, один острів у морі безмежних «сумісностей», що відчуває кожен німець, що само по собі є порятунком держави і Німеччини. Це рейхсвер, який залишився недоторканим партійною державою, і якому вдалося не потрапити під каламутний потік. Армія може стати показовим і стимулюючим прикладом для апарату чиновників, оскільки очевидним є доказ того, що переконання, засновані на неупередженості, відданості інтересам держави, можливі, і ні в якому разі не допустять перетворення їх на утопію, незважаючи на всі партійно-політичні ідеології протилежного спрямування. Якщо особливі засоби влади держави, армія і чиновницький апарат справно функціонують, то можна повернутися до думки про сильну державу.

Хто може взагалі диференціювати галузі, коли державні і недержавні сфери, законодавчі і виконавчі функції в державі розбалансовані таким гротескним чином, – ставить питання К. Шмітт.

Як мінімум проблему потрібно бачити і розуміти, що тільки сильна держава може розібратися у вкрай небезпечній ситуації. «Це було б болісне хірургічне втручання, яке могло б, звичайно, пройти «не органічно», тобто в повільному темпі. Але в сенсі органічного розвитку бур'яни ростуть, безперешкодно швидко, тому накривають і витісняють щось корисне сьогодні» [181, с.77]. Яким чином можна домогтися створення сильної держави, здатної проявити такий потенціал, знову задається питанням учений і розмірковує над пропозиціями фахівців про створення нових структур та інститутів, зокрема другої палати парламенту.

Проблематика зазначеного питання не повинна розглядатися в рамках заклику до створення другої палати. Коли мова заходить про таку палату, актуальним видається зміцнити з її допомогою не дуже сильну, таку, що

потребує підвищення авторитету, державу, створити авторитет, який відсутній, використовуючи реалії минулих часів або навіть у вигляді авансу. Послідовність кроків була б правильніша в зворотному порядку, вважає К. Шмітт. Тільки сильна держава може надати другій палаті престижу й авторитету, які дозволяють чоловікам, які приходять в цю палату, звільнитися від постійних зобов'язань і наважитися, без маніпуляцій з процедурою, підкоритися єдино спільному рішення, зберігаючи зовні респектабельність і знатність, не боячись бути відкликаними незадоволеними поручителями. Верхня палата, друга палата не створюються без сильної держави. Сильна держава і в цьому питанні є першою передумовою, від неї виходить організуючий стимул, який долає безлад і антагонізм у взаєминах різних інтересів, інакше результатом зусиль буде сумний дубляж нинішнього рейхстагу.

В історії сучасних конституцій друга палата, тобто яка сформувалася не за підсумками загальних виборів, виконувала зазвичай функції стримування і противаг. Ця палата повинна по відношенню до першої палати – неспокійної, революційно налаштованої, сформованої внаслідок загальних виборів, по суті, неможливих мас, рятувати строки, безперервність і стабільність. Але наша перша палата на будь-які дії нездатна, і якщо нова друга палата за задумом має відігравати роль стримування і противаг, то сама по собі її структура незрозуміла, оскільки перша палата неієздатна, а щось неієздатне немає необхідності стримувати.

Подібні міркування не направлені, як відзначає К. Шмітт, на оспорювання думки про другу палату, вони містять лише обережну передбачливість щодо передчасних інститутів. Зрозуміло, як може бути корисною друга палата і не слід відхиляти її як кінцеву мету. Але важко прогнозувати розвиток обставин у нинішній Німеччині, тому слід спрямувати увагу безпосередньо на дійсність, на майбутнє, наскільки воно піддається огляду. Ми потребуємо, перш за все, сильної дієздатної держави, зрілості якої

дозволяє вирішувати власні масштабні завдання. Якщо у нас таке буде, то ми зможемо створювати нові структури, нові інститути, нові конституції.

Начасі настав дуже відповідальний період, уже більше немає можливостей і широкого вільного простору для серйозних експериментів з конституцією. К. Шмітт виражає особисту думку щодо відсутності у німців професіоналізму відносно конституційного законодавства у сучасному розумінні, і ця похибка не свідчить про неповноцінність німецького народу. Якщо ми будемо, згідно з певною організаційною схемою з ще більш продуманим і глибоким змістом, планувати створення нових інститутів, з подальшим закріпленням їх у конституційно-правовому порядку, то вірогідно, загородимо собі дорогу, яка має залишатися вільною. У нас є наочний приклад Веймарської імпровізації. Конституція складена швидко, вона є в наявності, і це, власне, є джерело легальності [181].

Можливо, зараз німецький народ не потребує більше тією ж мірою, як раніше, легальності і не вірить в неї. Але не будемо забувати, що сучасна держава і його чиновницький апарат функціонують, відповідно до положень легальності. Відомства, установи підпорядковуються тільки легальним керівникам. Легальність, на відміну від права в патетичному сенсі, є модус функціонування сучасних чиновників і службовців. К. Шмітт підкреслює, що говорить абсолютно розумно, розмірковуючи про політичне значення легальності, яка, в зв'язку з цим має особливу цінність саме для сильної держави. Але, якщо ми зараз почнемо імпровізувати нову легальність і створювати нові інститути, в сукупності з нинішніми структурами Веймарської конституції, не більше ніж тимчасовими, то отримаємо таку легальність, яка стане захисним валом для різних інтересів, де вони знайдуть легальне укриття.

Мислитель вважає, що було б правильніше створювати авторитет влади не за рахунок нових інститутів. Ситуація надто загострилася. Держава має використовувати всі конституційні засоби, які є у розпорядженні, і можуть бути дієвими у нестабільній обстановці. Держава має шукати безпосередній контакт з реальними соціальними силами народу, приміром, робочі завдання дуже

великі, зокрема, необхідно регулювати трудові повинності, правові норми заселення земельних ділянок, військово-спортивна справа і багато інших. Уряд, який працює над цим, використовуючи всі раціональні методи, і фактично знаходить контакт з силами соціальної самоорганізації німецького народу, може досягти успіху, що буде визнано кожним порядним німцем. Безпосередній труд, вирішення конкретних завдань забезпечує успіх. Це можливо, і це не утопія. Тільки з успіху й потенціалу народжується авторитет, а не навпаки.

Не можна починати з проголошення авторитету, переконує вчений, сьогодні цим більше нікого не обдурити. Кожен член суспільства має зрозуміти: я повинен працювати, показати, що я можу, можливість для роботи існує. Якщо поруч з формально конституційними структурами, які, можливо, мають на меті чинити перешкоди, що, звичайно, підлягає усуненню, з'являться нові гідні методи, об'єднання або окремі особистості, то виникне авторитет [181]. Учений переконаний, що готовність німецького народу слідувати за цим авторитетом, чесно визнаючи чесний успіх, дуже велика. Тоді питання конституційно-правової легалізації нових формувань не буде більше доставляти непереборних труднощів.

К. Шмітт переконаний, що потрібно безпосередньо братися за роботу, що значний, сильний виробничий потенціал німецького народу впродовж століть німецької історії, який неодноразово виявляв себе найдивовижнішим чином, буде плідним, здатність до самоорганізації у добрі й погані часи – запорука успіху. Неабияка здатність до праці і самоорганізації не потребує партійно-політичного маскараду, в якому вона в спотвореному вигляді змушена брати участь. Якщо рішучому уряду вдасться знайти зв'язок з силами народної самоорганізації і зосередити ці сили, тоді реалізація поставлених завдань може стати реальністю. Від подальших планів реформування конституції відмовлятися не варто. Але зараз, на думку К. Шмітта, вони повинні бути відкладені [181].

Партійна держава через численність гетерогенних партій заважає будь-якій справжній владі, об'єднується проти всіх ознак сильної держави, що зрештою може закінчитися поєднанням нездатності до керівництва й розвалом влади. Поки влада знаходиться у руках апологетів подібної ситуації, вони можуть і хочуть перешкоджати передачі влади будь-кому ще. К. Шмітт зазначає, що розцінив би як лихо позбавлення держави єдиного наявного легального владного інструменту на випадок надзвичайної ситуації, а саме ст. 48, оскільки охарактеризоване вище співіснування тотальних партій, які окупували державу, ніколи не зможе зміцнити державну могутність і зробити державу сильною.

Якщо стануть розумними диференціації, особливо стосовно державного управління, реального економічного самоуправління та сфери індивідуальних вільних виробників, то німецький народ знайде свою політичну єдність і свою сильну державу, подолавши, будь-яку партійну роз'єднаність – вважає мислитель.

Таким чином можна, на наш погляд, констатувати, що критична аргументація вченого відносно буржуазної законодавчої держави, на прикладі Веймарської республіки, не позбавлена внутрішньої логіки, при цьому репрезентується власна концепція, в якій за збереження політичних інститутів очевидні схильності до ідеї авторитаризму. Слід підкреслити, що підхід К. Шмітта до «авторитаризму» суттєво відрізняється від сучасного розуміння цього поняття, і це передбачає наш аналіз. Вчений конструює свою науково обґрунтовану схему держави, що орієнтується на державність, а не на «авторитет партії», що стало, до речі, однією з причин втрати значущості К. Шмітта для нацистського режиму.

У конституційно-правовому контексті моделі правової держави «праводержавні» вимоги мають традиційний характер, говорить учений, і є особливо актуальними. Передбачається конституція, де закріплено поділ влади, тобто диференціація законодавства, уряду, управління і судочинства. У конституції повинні бути закріплені захищені правом свободи (свобода

особистості, приватної власності, свобода об'єднань і зборів, свобода коаліцій, віросповідання та ін.). Уряд має бути підпорядкований законодавчому органу. Відповідальність уряду закріплюється за допомогою обов'язкової контрасигнації міністрів. Законом обов'язково передбачається збудження парламентом кримінального переслідування щодо членів уряду і звернення до конституційного суду.

Уряд подає у відставку під час винесення вотуму недовіри народним представництвом. У такому трактуванні, як зазначає К. Шмітт, правова держава корелює з ліберальною конституційною державою, але особливість своєї конструкції вчений бачить в принциповому підході до тлумачення і контролю за виконанням закону. Закон є загальним правовим приписом і стає основою законності державного функціонування, тобто вчений відстоює матеріальне розуміння закону, на відміну від позитивістського і формального підходів.

В адміністративному смислі в конституції мають бути зафіксовані такі положення:

- законність управління, пріоритет закону, що являє собою сутність правової держави, відповідальність за виконання цих умов покладається на наявні функціональні органи;

- встановлення та вдосконалення суб'єктивного публічного права відповідно до вимог індивіда;

- створення юридичного правового захисту з метою безпеки публічного права. При цьому не принципово, яка структура здійснюватиме ці функції, ординарні цивільні суди чи особливі адміністративні суди. Важливим, зазначає К. Шмітт, є інше, «що якщо адміністративні суди будуть здійснювати правосуддя подібно до чинних цивільних судів, то відмінність між правовою і «державою юстиції» усувається» [182, с. 115]. Вирішальним для правової держави має стати умова юридичного структурування суспільного життя і особливо управління за дотриманням загального застереження щодо компетенції, як адміністративних, так і цивільних судів за всіма спорами в рамках публічного права.

У сфері кримінального права повинна бути забезпечена індивідуальна свобода й лімітовані функції втручання з боку держави. Це передбачено в концепції ліберальної буржуазної правової держави, але, говорить К. Шмітт, «замість справедливого положення *nullum crimen sine poena* актуалізується позитивістський тезис *nulla poena sine lege*, що призводить до трактування покарання не як наслідку злочину, а злочин кваліфікується за результатами висновків фахівців з позиції санкцій кримінально-правових норм» [182, с. 116]. Таким чином, виконання справедливого покарання з боку відповідної державної служби практично розмивається і набуває релятивного характеру. Слід строго дотримуватися принципу «немає злочину без покарання».

Важливим елементом у моделі організації правової держави вчений вважає питання регулювання неминучого втручання у свободи і власність громадян. Політичну проблему К. Шмітт бачив у тому, кому і за яких умов це може бути дозволено. Тому вчений передбачав механізми втручання винятково на законній підставі. Функціонування всіх ланок управління, особливо поліції, має здійснюватися тільки за умови пріоритету закону згідно з основною ідеєю правової держави. Втручання в свободи і власність громадян має бути в компетенції відповідних виконавчих органів, що підпорядковуються парламентським законам і підконтрольним судовим інстанціям. Обов'язково повинна бути підтверджена реальна відповідальність держави і виконавчих органів державної влади за заподіяну шкоду або збиток, як через порушення службових обов'язків чиновниками, так і у разі надзвичайної, але передбаченої законом, експропріації власності. Тут вчений справедливим вважає положення ст. 153 Веймарської конституції «... примусове відчуження може бути здійснено тільки в цілях загального блага і на законній підставі, проводиться на основі справедливої винагороди» [59, с. 64]. К. Шмітт підкреслював також, що виконання положень ст. 131 [59, с. 59] конституції про відповідальність чиновників є однією з важливіших субстанціональних складників функціонування німецької правової держави

Наступним компонентом схеми К. Шмітт називає незалежність юстиції. Функціонування, поряд із законодавчою і виконавчою, третьої складової – незалежної юриспруденції є гарантією свобод громадян. Ця інстанція пов'язана тільки з законом і не підпорядковується будь-яким вказівкам; таким чином, підкреслює К. Шмітт, забезпечується підсудність адміністративним судам управлінських структур як невід'ємна умова праводержавної організації. Звідси виникає важливе питання про незалежність суддів. Твердження, що суддя є «голосом закону», говорить К. Шмітт, є неточним. Це можна встановити на практиці, тому що у разі застосування закону «певну ефективність мають численні фактори, які неможливо проігнорувати, наприклад, преюдиція або аргументи, пов'язані з моральними підходами до розуміння цінностей часу та менталітету народу» [199, с. 73]. Крім того, відзначає К. Шмітт, неправильними є спроби розв'язання проблеми, коли за розуміння недосконалості закону й водночас акцентування на строгому дотриманні його, на передній план висувається особистість судді.

«На сьогодні, – говорить учений, – повна незалежність судді від будь-якого тиску з боку влади полягає в абсолютній залежності від права. Якщо в тезі «суддя – голос закону» закон розуміється як «право», то ця теза актуальна і сьогодні, оскільки свідчить, що суддя, згідно з ідеєю, є функцією права. У цьому полягає сутність судді, його справжня незалежність і дуже важко зрозуміти і погодитися з тим, «як можна ініціювати деградацію того судді, від якого очікуємо почути правовий здоровий глузд, який доходить до артикульованого усвідомлення» [199, с. 74]. К. Шмітт вважає незалежність суддів однією з ключових передумов правової держави, але зазначає, що універсального механізму для реалізації цієї ідеї поки що немає.

Фундаментом правової державної структури, при цьому сильної, що забезпечує престиж і силу не владою, а здійсненням права, є, на переконання К. Шмітта, «ініціативне, дієздатне, авторитетне політичне керівництво, яке швидше забезпечить безпеку й довіру громадській та приватній сфері життя, ніж підризна ліберальна державна політика» [182, с. 116].

Важливо зазначити, що пізніше, в період співробітництва з режимом, у поглядах К. Шмітта, спрямованих на збереження німецької державності та побудову сильної держави, нацистські партійні функціонери помітили серйозну небезпеку. А. Розенберг, головний ідеолог НСДАП, писав у 1934 р, що «якщо постійно говорити про тотальну державу, то у свідомості молодих націонал-соціалістів і майбутніх поколінь центральну позицію займе поняття держави з відповідними функціями; якщо ми з усією ясністю даємо зрозуміти, що політичний світогляд «руху» отримав право прагнути тотальності, то погляди всіх повинні бути спрямовані на цей рух. Взаємодії держави і НСДАП слід розглядати по-іншому, при збереженні формального пріоритету державності всім націонал-соціалістам рекомендується не говорити більше про тотальну державу, слід підносити тотальність націонал-соціалістичного світогляду і НСДАП як фундамент цього світогляду» [172, с. 53].

Трактовки концепції сильної правової держави К. Шмітта є різні, тому потрібен окремий аналіз. Наприклад, Г. Люббе пише, що «К. Шмітт вибудував лінію «ідеального» і «типового» розвитку як прогресивної зміни форм державного життя. В результаті активності соціальних сил відбувається перехід від абсолютистської монархії до конституційної держави. Після цього громадські сили набувають твердих навичок організованості; так починаються справжні битви між партійними організаціями, так виникає плюралістична партійна держава» [56]. «Ця боротьба веде до перемоги однієї з партійних організацій і до заснування тотальної держави. К. Шмітт майстерно простежив висхідну лінію становлення цього типу державності. В контексті шміттівських ідей держави поняття держави вимагало нового виправдання, яке було б безсумнівним, і воно виявилось дуже точним, незважаючи на те, що розроблялося на приватному матеріалі. Насправді, в цьому понятті ідеально відображений той справжній зміст, якого не отримували колишні теорії держави» [108].

На думку В. Афанасьєва, «К. Шмітт пропонує два варіанти оздоровлення держави: перший – це перехід до однопартійної системи; другий – створення

великого національного міфу, здатного витіснити з суспільної свідомості мас міф про представницьку демократію і парламентаризм. К. Шмітту необхідний був диктатор, який би поставив себе вище за конституцію і відмінив би її, легітимність «суверенному диктатору» мав би забезпечити народ, оскільки саме він є основою влади» [3]. У зв'язку з цим, на наш погляд, цікавими є роздуми І. Маус. Вона не так категорична в доводах і більше, на наш погляд, орієнтована на об'єктивність в оцінках позицій К. Шмітта в останні дні Веймарської республіки. І. Маус пише, що К. Шмітт до кінця відстоював легальність і прагнув зміцнити легітимність Конституції Веймарської республіки. Вихід з кризи мислитель бачив у сильній президентській владі з неминучими диктаторськими повноваженнями (точніше, повноваженнями, закріпленими в ст. 48 Основного закону, які, на погляд К. Шмітта, необхідно було негайно застосувати, – про це І. Маус не говорить). І. Маус віддає належне К. Шмітту, що він пізніше побачив різницю між президентською системою, яку він пропонував і злочинним нацистським режимом, який став трагічною реалією політичної історії німецької держави. Але головне, на наш погляд, на що звертає увагу І. Маус, це безспірна «пработа і глибина ідеї К. Шмітта, що об'єднує систему і режим, тобто обидва варіанти в якості єдиної альтернативи щодо політичної ситуації, що тоді склалася в республіці» [160]

У змісті теоретичної моделі сильної демократичної держави П. Анохін відводить особливе місце принципу обмеження держави, що вироблявся людством упродовж багатьох років. Самообмеження як принцип демократичної сильної держави своєю чергою може бути представлено як система принципів другого порядку. Причому в якості основних елементів цієї системи виступають такі принципи, як: визнання та гарантованості прав і свобод людини, верховенства права, поділу влади, правосуддя, взаємної відповідальності особистості і держави. «Тільки держава, яка здійснює свої внутрішні і зовнішні пріоритетні функції відповідно до перерахованих принципів, може претендувати на статус водночас і сильної, і демократичної» [5].

У сучасній Росії, пише Я. Коженко, відбувається процес модернізації системи, пошук шляху розвитку й створення правової, соціальної і демократичної держави. У модернізації основне місце відведено параметрам державної влади, створення більш збалансованої системи: посилення державної влади, підвищення її результативності, статусу в житті всіх членів суспільства. «Безумовно, концепція сильної держави не може носити універсальний характер, навпаки, свої вихідні начала вона повинна співвідносити з національною самобутністю, з рівнем розвитку інститутів публічної влади в державі, з її силою, а також з публічними інтересами. Це повністю відповідає вимогам сильної правової держави» [50].

У більшості держав пострадянського простору, відзначає вітчизняний учений Р. Войтович, де в основу побудови сильної держави покладена практика побудови сильної держави, що базується на посиленні ролі силових структур, взаємодія влади та громадськості набуває жорстко регламентованих форм. Альтернативу вчений вбачає в «ефективній моделі демократичного управління Ф. Фукуями, яка б включала високий професіоналізм політичних еліт, реалізацію адекватних історичному розвитку стратегічних ідей у сфері державного будівництва та управління, демократичну легітимацію державно-управлінських інститутів» [23].

2.3. Самоврядування як ключова політична та економічна складова правової держави Карла Шмітта

У своїй конструкції К. Шмітт відводив важливу роль німецькому самоврядуванню. Евристичне рішення про розподіл прав і обов'язків у державі, яке має давню багатосотлітню історію, трансформувалося в високоефективний політичний засіб з двома основними інструментами: вибори і самоврядування. Останнє стало згодом найважливішим політичним інститутом для кореляції партикулярних і громадських інтересів у державному будівництві.

Легальність управління і клаузула закону являють собою історичну сутність правової держави. В адміністративно-правовому змісті державної

структури мають бути відрегульовані не тільки принципи правового забезпечення, а й політичні аспекти самоврядування. Багатовікова історія участі публічно-правових об'єднань у функціонуванні державного механізму дозволяє зрозуміти, що «крім залежності самоврядування від соціально етичних чинників, існує дуже важливий момент – політичний» [145, с. 139]. Для загальної ідеї самоврядування принципово несуттєво, які технології щодо прав і обов'язків застосовуються в процесі матеріалізації волі локальних колективних формувань. Це можуть бути активні самоврядні об'єднання зі своїм виборним керівництвом або пасивні структури, загальною ознакою яких є представництво з певним колом службових обов'язків і повноважень, включаючи примусові заходи [125],

Виникнення німецького самоврядування пов'язано з пруським законом 1808 р. «про міський устрій» [1, с. 79], і це входило в загальну програму державних реформ. Необхідність перетворень стала очевидною в першу чергу під впливом Французької революції 1789 р. Завданням «реформи зверху» було укріплення держави за рахунок встановлення більш тісних зв'язків с громадянським суспільством і послаблення протистояння верховної влади та підданих. Закон передбачав, за задумом його творців – державних діячів Л. Штайна і К. Харденберга, «участь громадян в управлінні комунальних структур, формуванні солідарності та політичного інтересу. Міста отримували право самостійно вирішувати питання локального значення, вперше була здійснена чітка диференціація зовнішніх (з боку держави) і внутрішніх меж повноважень; громадянам надавалося право обирати своїх представників до органів управління, міську раду, крім того, значно редукувався державний контроль» [158, с. 77].

Спочатку головним у детермінації самоврядування вважалося незалежне становище, свобода від впливу верховної влади і матеріалізація ідеї боротьби проти свавілля держави. Але водночас існувала й інша, менш радикальна, позиція, згідно з якою, «динаміка розвитку самоврядування повинна бути спрямована не на протистояння, а на зміцнення обов'язково закріпленого в

конституції внутрішнього зв'язку між державним і громадським управлінням, вільна громада – основа вільної держави» [135, с. 6].

З точки зору Л. Штайна, з чим ім'ям пов'язана поява в Німеччині терміна «самоврядування» (*Selbstverwaltung*), інше публічно-правове управління, крім як державне, – неможливо. Товариство, продовжує Л. Штайн, діяльність якого обмежується питаннями внутрішнього характеру, може керувати в таких самих малих межах, як і окремий індивід. Про кооперативне управління як таке можна говорити, якщо поставлені цілі його збігаються з державними цілями. Очевидно, говорить учений, що уніфікація і служіння громадським інтересам є в першу чергу завданням самої держави. Виконання державної доктрини покладено на корпус держслужбовців, але там, де локальні інтереси корелюють з державними, розумно надавати повноваження відповідним об'єднанням замість чиновницького апарату.

Л. Штайн трактував поняття самоврядування в широкому й у вузькому сенсі. У першому випадку йдеться про функціонування в якості суб'єктів права консультативних палат, різних колегій з проведення профільних експертиз, друга позиція стосується територіальних і професіональних об'єднань. До територіальних об'єднань учений зараховував громади та інші провінційні структури, до професійних – корпорації, фонди. «На противагу самоврядуванню, де керівництво здійснюється органами, які формуються і функціонують незалежно від членів об'єднання, існує власне виборне керівництво в структурах, де переслідуються державні цілі» [135, с. 7]. Л. Штайн представляє в підсумку самоврядування як допоміжну структуру в програмі державного управління з захищеним правосуб'єктним статусом керівництва.

П. Лабанд актуалізує концепцію самообмеження державної влади, що передбачає передання певних управлінських функцій кооперативним структурам за дотримання умов, про які говорив Л. Штайн. Зокрема П. Лабанд стверджував, що необхідно передавати частину повноважень фізичним особам, які обов'язково підпорядковуються державі, але при цьому мають певний

правовий статус. П. Лабанд кваліфікував самоврядування як безпосередньо «праводержавне» поняття і як форму, що сполучає державу та індивіда, причому самоврядування, які б широкі повноваження воно не мало, не бере участі в управлінні державою і є представницьким органом, рівною мірою орієнтованим на власні інтереси.

П. Лабанд відзначав недосконалість терміна «самоуправління». За своїм задумом, це слово означає антитезу «управлінню іншими», тобто демонструє зрілість і здатність певної організації обходитися без участі будь-кого. В реальній політиці «самоврядування» застосовується для позначення права кооперативних об'єднань самостійно управляти внутрішніми справами, і водночас у вирішенні цих самих питань активну участь бере зовнішній фактор в особі держави. Виявляється парадокс, продовжує вчений, що недоречно говорити про самоврядування стосовно вищої політичної спільності, якщо певні права у вирішенні внутрішніх питань переходять до компетенції «іншого» владного чинника. Така спільність взагалі перестає бути вищою політичною спільнотою, отже, можна стверджувати, що самоврядування в суверенній державі немає. Але П. Лабанд, тим не менш, говорить про наявність самоврядування в німецьких окремих державах і водночас протиставляє цим не суверенним структурам вищу суверенну політичну спільність – імперію; в результаті оптимальним стає трактування, що самоврядування має означати в правовому сенсі визнання суверенною спільністю правомочність несуверенних структур самостійно управляти внутрішніми процесами [157].

А. Хенель своєю чергою вважав самоврядування «не тільки представницьким органом державного управління, але й прирівняним до нього, оскільки самостійна керівна структура одночасно зі своїми локальними програмами функціонує для досягнення цілей держави і під її контролем» [135, с. 9].

Виявляються два основні підходи: одна група вчених вважає самоврядування структурою, що займається головним чином державними питаннями, інші трактують як управлінський орган локальних формувань, діяльність яких

здійснюється у власних інтересах, але з урахуванням цілей держави. Принципових відмінностей між цими точками зору немає, оскільки в обох присутній фактор державних цілей, і в керівних органах передбачаються самостійні, з певним правовим арсеналом, фізичні особи.

Р. Гнайст відстоює протилежне трактування. Самоврядування має бути, на його думку, прямим державним управлінським органом за повного виключення локальних партикулярних інтересів, щоб усунути таким шляхом егоїзм окремих суспільних груп. Через самоврядування «здійснюється зв'язок між державою і суспільством, політично виховується у індивідів почуття свободи, тому самоврядування є не державно-правове, але безпосередньо політичне явище» [135, с. 10]. Іntenції Р. Гнайста щодо ідеї самоврядування склалися не на основі реалій німецьких комунальних формувань. Учений орієнтувався на принципи функціонування англійських регіональних структур на чолі з легально призначеними державою представниками, матеріальне утримання яких забезпечують місцеві бюджети.

Видний представник німецької школи права О. Гірке вважав центральним не поняття самоуправління, а товариства або корпорації (*Genossenschaft*), котрі є основою самоврядування. Вчений розвиває ідею німецького кооперативного права в історичній перспективі. Кооперативну структуру О. Гірке вважає ідеальним варіантом зв'язку індивідів і основою для розробки теорії створення організацій, які об'єднують людей. Досить спірне поняття товариства О. Гірке «трактує у вузькому сенсі, як будь-яке законне на добровільних засадах об'єднання, в більш широкому сенсі мається на увазі громада і держава» [220, с. 46].

Самоуправління як політичне поняття ввійшло у зміст політичної боротьби ліберальної буржуазії. У Німеччині в «доберезневий» період (перед революцією 1848 г.) загострилися протиріччя між державою і ліберально-буржуазним суспільством. Це виявилось, зокрема, в розбіжностях між публічним і приватним правом. Лібералізм виступав з вимогою надання громадам свободи і незалежності від держави, при цьому громади включалися у

сферу інтересів індивідів і різних корпорацій, «сукупність яких розумілася як протизавага державі» [135, с. 4]. Таким чином, буржуазія прагнула не тільки до громадянської свободи, а й до надзвичайно оригінального політичного панування без визнання політики, використовуючи в своєму арсеналі дуалізм держави й самоврядування.

Після 1848 року, незважаючи на поразку революції і реакцію, поняття самоврядування отримало значний підйом у своєму розвитку. В законодавстві німецьких областей (земель) поряд із основними правами громадян включалися права громад, і право на самоврядування ставало пріоритетним. У сфері діяльності громад виявлялися всі питання, що стосуються власних інтересів у рамках повноважень місцевої адміністрації, «аж до створення локальної поліції» [135, с. 5]. Також з боку громадськості висувалися вимоги надати такі повноваження округам, районам, великим комунальним об'єднанням.

Прихильники ліберальної, індивідуально-етичної точки зору упродовж майже всього ХІХ ст. наполегливо шукали раціональний шлях до розв'язання протистояння політики і моралі на користь своїх інтересів. У результаті була розроблена «концепція, яка передбачала поступову «моралізацію» політики і формування, таким чином, особливої державної моралі» [145, с. 144]. Таку позицію не заперечував Р. Моль, але й не взяв за основу свого державно-правового вчення, оскільки розумів суперечності в змісті щодо субстанціальних основ держави і очевидне відхилення від політичних максим. Політику Р. Моль трактував таким чином: «якщо у вузькому сенсі, то це вміння управляти державою, які в комплексі являють собою цілу науку про правильні засоби і ні за яких обставин не суперечать досягненню національних цілей» [161, с. 349]. При цьому Р. Моль підкреслював, що кошти, випробувані і застосовувані в певній державі, не можуть без всебічного аналізу стати автоматично успішними у всіх ситуаціях.

Ю. Хачек констатує, розвиваючи погляди Р. Моля на політику, що в якості універсальної, об'єднувальної політики, стала ідея, що мала свій початок ще з глибини віків, розподілу прав і обов'язків у державі. Ідея трансформувалася у

процесі державного будівництва в високоефективний політичний засіб, який включає два головні елементи: вибори та самоврядування. Увага вченого зосереджена на самоврядуванні, в якому закладений більш високий потенціал, мобільність і евентуальні перспективи. Ю. Хачек говорить про застосування цього засобу як такого, що сполучає індивідуальні та державні інтереси, щоб задоволенням першого досягався позитивний результат щодо останнього. Правопорядок вибудовує потрібний зв'язок, але «ще краще виявляти наявність такого; якщо зв'язок не визначається, тоді виникає необхідність розробляти систему відповідних прав і обов'язків» [145, с. 145]. У подібних процесах слід розуміти, продовжує вчений, що право на самоврядування має бути правом на виконання наданих повноважень, а не правом лише на визнання цих повноважень.

Ю. Хачек – сучасник найважливіших подій політичної історії Пруської держави, що стали, без перебільшення знаковими для політичної науки в цілому, доходить висновку, що «в технології розподілу прав і обов'язків для досягнення державних цілей самоврядування є пріоритетним політичним інститутом» [145, с. 151].

Для досягнення ефекту від застосування цього інструменту в державному будівництві необхідно враховувати, що цей феномен знаходиться в постійній динаміці і матеріалізується відповідно до реально існуючих соціальних цінностей. Самоврядування рідко знаходиться в тривалому статичному становищі, завершує аналіз Ю. Хачек, «оскільки постійним є рух соціальних цінностей, те, що спочатку трактувалося, як правовий обов'язок, може з часом трансформуватися в партикулярний інтерес з подальшим прагненням до набуття статусу власника суб'єктивного права» [145, с. 152].

Після вивчення досвіду мислителів минулого К. Шмітт доходить такого висновку, що компетентний і постійний контроль подібних рухів соціальних цінностей є одним з ключових завдань законодавчого органу правової держави для збереження оптимальної кореляції різних інтересів. При цьому К. Шмітт надає політичній складовій німецького самоврядування нових граней у період

Веймарської республіки, коли все, що стосувалося «політичного», було пов'язане з його ім'ям. У своїй концепції сильної держави учений визначив також, що було б доцільним здійснити з боку економіки для свого оздоровлення й забезпечення сильної держави. У цьому питанні, вважає вчений, мають бути враховані нові підходи, протиставлення наших ліберальних попередників держави й свободного індивіда вже недостатньо. Існує дійсно авторитетна сфера вільних підприємців, і вони залишаються основою господарської діяльності, але сьогодні більше вже не можна говорити лише про державу і приватних виробників, назріла необхідність вводити проміжну сферу [181].

В економіці слід розуміти три складові і замінити просту антитезу держави й індивідуального виробництва на трикомпонентну структуру, писав К. Шмітт. З одного боку, йдеться про конкретні елементи економічної сфери держави, наприклад транспорт і пошту. Це, дійсно, держпідприємства, які мають монопольні права і відрізняються від інших типів господарювання. З іншого боку, існує сфера вільних індивідуальних виробників, тобто сфера приватного виробництва в чистому вигляді, і між цими двома рівнями є сфера не державного, але громадського спрямування. У цьому зв'язку важливо розглянути таке поняття, як самоврядування. Не зважаючи на те, що в конституції закріплені права комунального самоврядування, «громади і громадські союзи користуються правом самоврядування в межах закону» [59, с. 59], глибокого аналізу змісту законів вжито не було, як і не вироблено раціонального механізму виконання. В результаті реальне самоврядування не могло правильно сформуватися і функціонувати через тотальні інтервенції в комунальну сферу антагоністичних політичних партій. К. Шмітт писав, що «економічне самоврядування може бути багатозначним і дезорієнтуючим формулюванням, а за кожною багатозначністю, також як і за цим поняттям, можуть ховатися неясні і сумнівні цілі партійних функціонерів усіх типів, тому через політизацію наше комунальне самоврядування опинилося в глибокій кризі» [181, с. 80].

З економічної точки зору, поняття «економічне самоврядування» необхідно чітко відрегулювати. Ми визначили мету, продовжує мислитель, – економічне самоврядування. Є змішані підприємства з державними й приватними капіталовкладеннями, причому кваліфікація «з державними й приватними капіталовкладеннями» застосовується нерідко необґрунтовано щодо суто державних соціалістичних або капіталістичних підприємств, які функціонують у цивільно-правовому аспекті як акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю. Тут панує ще чимала плутанина, взагалі характерна для сучасності, з чим ми знову й знову стикаємося. Держава виступає в усіх можливих шатах у цивільно-правовому й публічно-правовому відношенні: як держава, скарбниця, влада, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонер. Держава так замаскована й прихована, що вкрай необхідно вказати їй на прості вагомі й однозначні правові норми і методи і зажадати, щоб у всьому, що називається «державою», воно відповідно відкрито виступало. Потреба в економічній прерогативі повинна проявлятися наочно, з державним підходом і не губитися в неясних комбінаціях цивільно-правових форм.

Сьогодні можна говорити про економічне самоврядування, стверджує К. Шмітт, і пропонує варіант, за якого поряд із державним сектором і «чистими» приватними підприємцями має бути актуалізована вже існуюча проміжна сфера, «котра має бути зафіксована на папері, введена в ранг закону й практично впроваджена в повсякденне життя суспільства» [34, с. 52]. Це важливе явище з різних поглядів тісно пов'язано з суспільними інтересами, але водночас «не державна, а як належить справжньому самоуправлінню, самоорганізована й самоврядна; йдеться, не зважаючи на суперечливі оцінки, про головний курс, який має бути побачений і перебувати під контролем, без економічного самоврядування у вигляді такої проміжної структури реальний новий порядок був би немислимий» [181, с. 81].

Серед деяких особливостей сучасного німецького самоврядування доцільно відобразити і підкреслити, на наш погляд, цікаву обставину, що в його структурі збереглися основні положення прусського закону 1808 р.

У типології німецького самоврядування виділяються 4 групи:

- соціальне самоврядування, яке включає різні види страхування населення;
- комунальне, маються на увазі громадські та обласні (земельні) округи;
- професіональне і громадянське самоврядування з галузевими об'єднаннями, молодіжними, волонтерськими формуваннями, добровільними пожежними командами та групами щодо запобігання надзвичайних ситуацій;
- культурне самоврядування з вузівськими, радіомовними та іншими структурами.

Самоврядні організації не є об'єднаннями приватних інтересів, а являють собою важливий елемент федерального й земельного управління. В Основному законі нинішньої німецької держави в ст. 28 записано, що «громадам має бути гарантовано право вести справи місцевої громади в рамках законів, під свою відповідальність; общинним спілкам також надається право самоврядування в межах сфери повноважень на підставі законів» [142, с. 25]. Крім цього, права комунального самоврядування закріплені додатково в законодавствах областей (земель). Громади і громадські союзи мають право на захист від необґрунтованого втручання у внутрішні справи з боку влади. Самоврядуванню гарантуються широкі повноваження в питаннях фінансів, податків, кадрів, організації, планування, але якщо будь-яка організація діє в протиправному руслі і перевищує межі своїх компетенцій, то законом передбачено запобіжні заходи, аж до залучення федерального конституційного суду.

Сфера соціального страхування охоплює 90% громадян Німеччини. Законом передбачені різні види страхування: хвороба, необхідність догляду та опікунства, пенсійне страхування, нещасні випадки. Налагоджена система самостійного функціонування кас, різних компенсаційних фондів на

підприємствах, нерідко в цих процесах беруть участь на паритетних засадах роботодавці.

Керівні органи страхових організацій обираються шляхом соціальних виборів, які проводяться кожні шість років. Керівники представляють і відстоюють інтереси платників внесків, хворих, пенсіонерів і справляють істотний вплив на функціонування і вдосконалення всієї системи соціального забезпечення. Слід зазначити, що більшість керівників виконує обов'язки, як правило, на громадських засадах на «почесній посаді», отримуючи матеріальне утримання на основній роботі, але за наявності раціональної, передбаченої законом системи заохочень за додаткове навантаження. Тим самим зберігається і практикується традиція, закріплена, зокрема, у Веймарській конституції: «будь-який німецький громадянин, відповідно до встановлених законів, зобов'язаний приймати почесні посади» [59, с. 59].

Подібна технологія дозволяє громадянам обирати до керівництва найбільш гідних, ініціативних, які знаються на локальних проблемах людей. Досягається прозорість, гнучкість управління, оперативність прийняття раціональних рішень, протидія управлінській бюрократії, формування позитивного ставлення громадян до адміністративних органів, завдяки законним можливостям участі для всіх. Самоврядні структури існують як за рахунок самофінансування, так і державних дотацій на взаємовигідних умовах. У функціонуванні сучасного самоуправління Німеччини є певні проблеми, пов'язані з фінансуванням з боку держави, з деякими питаннями щодо взаємовідносин з Європейською хартією з місцевого самоврядування, крім того, «відчувається брак кваліфікованих кадрів, які б отримали додаткову підготовку для більш чіткого розуміння й виконання своїх обов'язків, але стратегія німецького самоврядування залишається незмінною: зміцнення єдності громадян через динаміку розвитку самоврядування» [138].

Питання самоуправління в Україні, особливо у перехідний для суспільства період украї важливі і досліджуються вітчизняними ученими. Зокрема О. Бакуменко пише, що «для дійсно дієвого самоврядування як основи

громадянського суспільства – суспільства вільних, активних свідомих громадян і їх асоціацій потрібний певний рівень громадянської свідомості людей та відповідна законодавча база, населення має розуміти сутність і призначення органів місцевого самоврядування, має бути зацікавленим в місцевих справах, умотивованим на рішення місцевих проблем. На сьогодні в українському суспільстві спостерігається егоїзація населення, низький рівень політичної та громадської активності мас» [16, с. 87].

У процесі реформування необхідно ретельно скоригувати положення про права, обов'язки громадян та адміністрацій всіх ланок таким чином, щоб була врахована специфіка сучасних загальнодержавних і партикулярних інтересів, вважає М. Головатій; крім того, варто акцентувати увагу в першу чергу на двох основних групах проблем: недосконала політико-правова визначеність сутності місцевого самоврядування та проблеми в розумінні особливостей структури та функцій органів місцевого самоврядування [26].

Слід відрізняти «самоврядування» від тенденції «децентралізації» управління, хоча вони мають схожі риси, як підкреслює О. Дзьобань. По суті вони принципово різні. «Процес децентралізації і процес самоврядування йдуть у двох протилежних напрямках. Децентралізація подрібнює владу, посилює контроль і підпорядкування, роз'єднує, але веде до посилення системи державного управління. Процес організації самоврядування об'єднує, інтегрує суспільство, послаблює пряме підпорядкування інституту держави. Уявляється очевидним, що процес децентралізації принципово не може привести до самоврядування, а лише до його імітації» [35, с. 20]. Проте професор П. Петровський відмічає важливість здійснення децентралізації державного управління: «важливо підкреслити необхідність забезпечення повноти децентралізації, що досягається поєднанням низки важливих трансформацій, іншими словами, здійснення децентралізації влади і, відповідно, формування сучасного суб'єкта регіонального розвитку досягається єдністю таких заходів, як передача адміністративних повноважень, важелів економічного впливу, муніципальної власності та фінансових механізмів територіальним громадам і

їх представницьким органам місцевого самоврядування» [76, с. 45]. Системи місцевого самоврядування, пише В. Батрименко, «які стали зразком для впровадження в інших країнах, постають як основи моделі сучасного місцевого самоврядування» [17, с. 79], тому ми вважаємо, що в перспективі не виключена можливість того, що практичні досягнення німецького самоврядування стануть пріоритетними для модернізації самоврядування в Україні.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

К. Шмітт конститує в філософсько-правовій обробці політичні події та ідеї XIX в. і на наочному прикладі Веймарської республіки, проаналізувавши умови легітимності і функціональності, що існують у законодавчій парламентській державі, доходить висновку, що парламентська законодавча держава в суспільно-політичних реаліях XX століття стала неієздатною. В умовах глибокої кризи, яка могла привести державу до катастрофи, К.Шмітт після детального аналізу потенційних можливостей для вирішення проблем політичними інститутами, доходить висновку, що єдиним способом врятувати Конституцію і, відповідно, республіку є застосування легальних конституційних засобів, а саме ст. 48, де закріплені надзвичайні повноваження рейхспрезидента на випадок небезпеки для держави.

К. Шмітт обґрунтовує свої аргументи в ключових для розуміння інтенцій мислителя роботах: «Сильна держава – здорова економіка» (1932 р.), «Подальший розвиток тотальної держави в Німеччині», «Проблема внутріполітичного нейтралітету держави» (1930 р.), «Рейхспрезидент і Веймарська конституція» (1925 р.) та ін.

К. Шмітт формулює власну концепцію «сильної – тотальної» держави, але з однією істотною особливістю, яка полягає у відмінності від «тоталітарної держави» у сучасному уявленні. При цьому тотальність К. Шмітт трактує в кількісному і якісному аспектах. «Кількісна тотальність» означає, що Німеччина трансформувалася в партійну державу, в конгломерат численних тотальних партій, які через парламент практично управляють державою і роблять об'єктом своїх партикулярних інтересів. Під «якісною тотальністю» К. Шмітт розуміє авторитет, «інтенсивність» і «політичну енергію» керівництва країни. Це означає у К. Шмітта не проголошення авторитету, а те, що держава має шукати безпосередній контакт з реальними соціальними силами народу, виконуючи важливі завдання, наприклад, регулювати трудові повинності, правові норми заселення земельних ділянок, військово-спортивна справа і багато інших.

Уряд, який працює над цим, використовуючи всі раціональні методи, і фактично знаходить контакт з силами соціальної самоорганізації німецького народу, може досягти успіху. Труд, вирішення конкретних завдань забезпечує успіх. К. Шмітт вважає, що це можливо, і це не утопія. Тільки з успіху й потенціалу народжується авторитет. Якщо рішучому уряду вдасться знайти зв'язок з силами народної самоорганізації і зосередити ці сили, тоді реалізація поставлених завдань може стати реальністю. К. Шмітт конструює свою науково обґрунтовану модель держави, що орієнтується на державність, а не на «авторитет партії», що стало, до речі, однією з причин втрати значущості К. Шмітта для нацистського режиму.

На переконання К. Шмітта, у конституційно-правовому контексті моделі правової держави «праводержавні» вимоги мають традиційний характер, і є особливо актуальними. Передбачається конституція, де закріплено поділ влади, тобто диференціація законодавства, уряду, управління і судочинства. Головне для К. Шмітта є те, що закон це загальний правовий припис і стає основою легальності державного функціонування. У цьому полягає матеріальне розуміння К. Шміттом закону, на відміну від позитивістського і формального підходів.

В адміністративному сенсі в конституції мають бути зафіксовані такі головні положення: законність управління, пріоритет закону як сутність правової держави; встановлення суб'єктивного публічного права відповідно до вимог індивіда; забезпечення юридичного правового захисту з метою безпеки публічного права.

У сфері кримінального права повинна бути забезпечена індивідуальна свобода й лімітовані функції втручання з боку держави. При цьому К. Шмітт підкреслює значення стрижневого принципу *nullum crimen sine poena* «немає злочину без покарання».

В економіці К. Шмітт пропонує замінити просту антитезу держави й індивідуального виробництва на трикомпонентну структуру. З одного боку, йдеться про конкретні елементи економічної сфери держави, наприклад,

транспорт і пошту. Це держпідприємства, які мають монопольні права і відрізняються від інших типів господарювання. З іншого боку, існує сфера приватного виробництва, і між цими двома рівнями є сфера не державного, але громадського спрямування. Це пов'язано у К. Шмітта з ідеєю відродження кращих традицій німецького самоврядування, які, на нашу думку, могли б позитивно вплинути на процес реформації самоврядування в Україні у сенсі посилення його ефективності.

У роботі визначено ключові орієнтири К. Шмітта для побудови сильної успішної держави:

1) якщо будуть осмислені диференціації, особливо стосовно державного управління, реального економічного самоуправління та сфери індивідуальних вільних виробників, то німецький народ знайде свою політичну єдність і свою сильну державу, подолавши, будь-яку партійну роз'єднаність;

2) важливим є політичне значення легальності, яка, в зв'язку з цим має особливу цінність саме для сильної держави. Легальність має бути закладена у фундамент правової, сильної державної структури, що забезпечує престиж і силу не владою, а здійсненням права. Цим фундаментом є, на переконання К. Шмітта, ініціативне, дієздатне, авторитетне політичне керівництво в особі рейхспрезидента, гаранта конституційного устрою і створеного ним нового уряду, яке забезпечить безпеку й довіру з боку громадської та приватної сфер життя.

Результати розділу опубліковані у роботах [116, 122, 125, 126, 127, 128].

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ПОГЛЯДІВ КАРЛА ШМІТТА НА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Ідеї Карла Шмітта як відображення сучасної проблеми глобального управління в умовах загрози світової війни і міжнародного тероризму

За сучасних умов правова держава неминуче вступає у взаємодію з іншими державами в рамках різних об'єднувальних структур на ґрунті міжнародного права і визнання національних суверенітетів. При цьому головною метою співробітництва є забезпечення безпеки й стабільності у всіх сферах людської спільноти. Особливості обстановки на світовій арені полягають в тому, що динаміка політичних процесів здійснюється на тлі цілого ряду проблем, для розв'язання яких украй необхідні скоординовані раціональні дії всіх відповідальних державних діячів і організацій.

Сьогодні у світі склалася принципово нова планетарна цілісність, «яка супроводжується зламами відносин і порушеннями порядку, що призводить розвиток суспільства у нестійкий стан» [74]. У зв'язку з цим, на наш погляд, для розуміння політичних реалій дійсності й пошуку адекватних шляхів зняття небезпечної напруженості слід звернутися до вчення К. Шмітта.

«Шміттівський ренесанс», який спостерігається останніми десятиліттями, пояснюється значною мірою і тим, що в його ідейній спадщині міститься чимало повчального для сучасності й майбутнього. Звичайно, радикалізм його підходів зумовив неабияку односторонність його концепцій. Однак він рішуче ставив і гранично загострював найболючіші проблеми політики та юриспруденції [80].

Якщо перша хвиля «Шміттіани», писав А. Бенуа, в 1980–1990 рр. була здебільшого обмежена вивченням критики К. Шміттом лібералізму і парламентської демократії (і, таким чином, стосувалася тільки проблем внутрішньої політики і права), то друга розширила його вплив на поле міжнародних відносин, політичної філософії та теорії міжнародного права,

особливо після 11 вересня 2001 р. [15]. Слід погодитися з А. Бенуа, тому що серед глобальних проблем сучасності, які К. Шмітт передбачав кілька десятиліть тому, найбільш гострі були: наявність, нарощування і небезпечні маніпуляції з ядерним потенціалом, що загрожує новою «тотальною війною» за простір і знищенням людської цивілізації взагалі, активізація міжнародного тероризму, невинуватене застосування законів про надзвичайний стан, як наслідок – неправильне або корисливе розуміння «виняткового випадку», що призводить до загострення внутрішнього правопорядку і до негативних трансформацій міжнародного права.

Аналіз виділених проблем необхідно почати, з фундаментальної і широко відомої роботи К. Шмітта «Der Begriff des Politischen» (Поняття політичного. 1927 р.), спробувати встановити нові межі змісту твору і, таким чином, доповнити досягнення численних попередніх дослідників. К. Шмітт через дихотомію «друг – ворог» репрезентував свій базовий методологічний підхід до аналізу й трактуванню політики та політичного. Співвіднесення друг-ворог, вважає К. Шмітт, «є основою політики й складається з різних видів взаємодії між людьми; політика існує поряд із такими протилежностями, як добро і зло в моралі, прекрасне і потворне в естетиці, рентабельне чи нерентабельне в економіці, але поняття «друг-ворог» не повинно змішуватися з вищезазначеними протилежностями, воно має розумітися як вища ступінь зв'язку або різниці» [174, с. 196].

Учений, безумовно, розумів, що «політика» явище багатофункціональне, воно включає питання управління, організації та збереження безпеки, механізми для визначення раціональних правомірних кроків, що мають регулюючий і структуруючий зміст, але свідомо звужував масштабність феномена «політика», відстоював пріоритет в ідентифікації ворога і боротьбі з ним, але сутність політичного не може пояснюватися лише винятковим випадком. К. Шмітт оголошує базисом політичного мислення боротьбу, де кожен може стати ворогом. «Таке розуміння політичного, яким би воно не було актуальним у реаліях сучасного світу, може бути інтерпретовано відповідно до

цілей певних кіл і призвести до непередбачуваних наслідків для будь-якої держави» [51].

При цьому відомий прибічник і учень К. Шміта Е. Бьокенфьорде писав про «Поняття політичного», що «центральне висловлювання і неминуще наукове значення цього твору полягають у тому, що в ньому висувається критерій, який перевіряється посиланнями на феномени не політики, а політичного, політичної сфери або, точніше кажучи, агрегатного стану політичного; тому розуміння цього критерію і знання про нього служать передумовами осмисленої політичної дії» [11].

Ідеї К. Шмітта підтримує вітчизняний дослідник Є. Рахмайлов, який пише, що К.Шміттом було вперше розкрито й обґрунтовано екзистенційний сенс політики і права за допомогою спеціально розробленої теорії прийняття рішення у виняткових обставинах. Її ключовим положенням «є поняття «серйозного випадку» як моменту, не передбаченого і не прописаного в юридичних або політичних нормах. У цій ситуації вирішується, бути чи не бути державі та нації, збереже чи втратить свій суверенітет держава. По суті, в політиці затверджується культ рішучості – позиція децизіонізму як дії на основі тотальності й авторитарності конкретно-політичного рішення, що продиктовано прагненням вистояти і утриматися від розпаду єдності нації і держави в ситуації кризи» [84].

Оскільки індивіди існують в різних державах, відзначав К. Шмітт, він через свій підхід до «політичного» вводить поняття «плюриверсум», щодо якого необхідно підкреслити, що в цьому концепті полягає сутність уявлення К. Шмітта про «політичне», «з власної характеристики поняття політичного випливає плюралізм світу держав; політична одиниця передбачає реальну можливість ворога і разом із цим існування іншої коекзистуючої одиниці, тому, якщо на землі існує хоча б одна держава, обов'язково будуть існувати й інші, а єдиного, що охоплює все людство і всю землю держави існувати не може; політичний світ – це плюриверсум, а не універсум» [205, с. 54].

Важливо відзначити, що про можливості побудови «світової держави» як один із способів запобігання війн розмірковувало багато видатних умів. Зокрема Р. Моль писав ще у середині XIX століття, що «у цьому столітті жодне з питань міжнародно-правового аспекту не викликало стільки дискусій і суперечок, скільки питання про правомірність втручання у внутрішні справи інших незалежних держав» [161, с. 420]. Водночас слід відзначити, що одні й ті самі держави в різні часи займають із зазначеної проблеми яскраво виражену ухильну позицію. Пропозиції щодо розв'язання проблеми різняться за змістом, тому їх необхідно диференціювати. Одні люди бачать вихід у створенні якоїсь загальної, що включала б всі регіони землі, державної структури, уряд якої направляє в правове поле розв'язання всіх конфліктів між дрібними напівсуверенними державами. «Прийняте рішення набуває чинності закону і підлягає безумовному виконанню, але кожному розумному індивіду зрозуміло, що загальна держава є банальною фантазією. Створення, функціонування, управління подібною гігантською структурою нереально, виходячи з того, що шлях до такої світової держави супроводжувався б кривавими війнами, і замість зовнішніх конфліктів виявилися б численні внутрішні зіткнення» [161, с. 439].

Погляди К. Шмітта багато в чому є «профетичними» [218, с. 32]. За результатами аналізу політичних подій у Німеччині і на світовій арені К. Шмітт як сучасник і компетентний експерт уже у 1927 р. доходить висновку, що плюриверсум світу може бути у будь-який момент порушений однією з могутніх держав через який-небудь привід, який би виправдував війну, приміром «в ім'я людства». «Якщо війна ведеться «в ім'я людства», то тут має місце особливо інтенсивний політичний сенс, відбиття інтересів певної держави, оскільки поняття «людство» є особливо вигідний ідеологічний інструмент імперіалістичних експансій та аргументація дій економічного імперіалізму» [205, с. 55].

Поворотний і трагічний етап історії людської цивілізації, що почався в 1939 р, підтвердив правоту К. Шмітта; вчений писав у роботі «Поняття

політичного» (1963 р. видання), що в 1939 році відмова від визнання плюриверсуму політичного світу «призвела до виникнення нових, більш інтенсивних типів воєн, партизанських і революційних, при цьому повністю деформувалося поняття миру; як можна це теоретично осмислити, якщо реальність існування ворожнечі між людьми витісняється за рамки наукового трактування?» [205, с. 15]. К. Шмітт пояснює, таким чином, свою спробу в 1940 р. дати наукову оцінку динаміці політичних подій через свою теорію «великого простору». Вчений писав, що «те, що відбувається, є початком боротьби за європейський великий простір, за міжнародно-правове розуміння великого простору і набуває не тільки політичного значення світового масштабу, а й означає початок нової стадії для міжнародного права як науки» [206, с. 372].

Основи своєї теорії «великого простору» – найскладнішого комплексного поняття політичного дискурсу, К. Шмітт у доступній для простого читача формі розкриває в роботі «Antwort an Kempner» (Відповідь Кемпнеру. 1947 р.). Учений писав, що його діяльність являла собою науково-дослідницьку роботу, яка не припинялась ні за яких обставин, і кожний отриманий результат слугував додатковим поштовхом для подальшого пізнання. Відносно проблеми «великого простору» в міжнародно-правовій науці К. Шмітт ішов шляхом аргументованих наукових спонукань, але при цьому мислитель підкреслював своє дистанціювання від будь-якої політичної установки та політичного режиму, відзначаючи, «що йому нічого не залишалось, як сподіватися, що розумовий імпульс і методичне закріплення аргументів захистять наукові рецепції від порівняння з політичною пропагандою» [188, с. 453].

Коли К. Шмітт розробляв тему «великого простору», він відкрив для себе, що в цей момент поняття держави, що перейшло з минулих століть, потрапляє під об'єктивний вплив народного права і подальший перегляд з позицій міжнародно-правової науки. Цей умовивід К. Шмітт пов'язував з тим, що питання врегулювання простору тлумачились раніше винятково в рамках держави як територіально відокремленої єдності під певним персональним пануванням; цей момент учений також включив у поняття «великого

простору», в якому пропонувалося співіснування суверенних державних структур [124].

Роботи К. Шмітта «Міжнародно-правове врегулювання великого простору» (1941 р.) [192], і «Простір і великий простір в міжнародному праві» (1940 р.) [186], у яких декларувалася заборона на окупацію чужих територій, стали відверто небезпечними для всієї теоретичної доктрини «життєвого простору» нацистського режиму, тому що у ній йшлося не про «міжнародно-правовий порядок», а лише про «народний порядок», тобто виключалось поняття «право». Це підтверджувало факт, що нацистський «великий простір» розроблявся не у сенсі наукової теорії, а «на основі загарбницької політики» [24, с. 10], яку умовно можна назвати політикою великого простору, якщо перетворити в порожнє гасло для будь-якого виду експансії, зокрема під приводом «захисту» етнічних німців, які проживають на чужих територіях (з промови фюрера в рейхстазі 20 лютого 1938 г.) [192, с. 294].

К. Шмітт вважає за необхідне пояснити походження поняття «великого простору» й репрезентує свій підхід до цього феномена. Термін «великий простір» позначав певний політико-історичний простір; в Німеччині формулювання ввійшло в обіг після Першої світової війни в період вирішальних перетворень в економічній сфері, зокрема при створенні крупних енергетичних комплексів, які раціонально об'єднували більш дрібні профільні структури. К. Шмітт конструює «великий простір» в якості конкретного політико-історичного явища, що включає сучасні тенденції людського планування, організації та діяльності. Усвідомлення сутності цієї проблеми служило К. Шмітту постійним критерієм наукової обґрунтованості для трактування дискусійного поняття, «інакше морок, що створився навколо гучного гасла «великий простір» залишився б непробивним» [188, с. 461].

У своєму понятті «простір» К. Шмітт відкидав біологічні аргументи та уникав згадування про расу, оскільки це багатозначне поняття тоді повністю слугувало нацизму. К. Шмітт відзначав, що всі органи, що займаються контролем друку і літератури, «ставилися до нього з недовірою, ворожістю,

відчували невпевненість і при цьому демонстрували толерантність; тому що, з одного боку, вчення стало досить відомим, щоб розробляти його суто в дусі гітлеризму, з іншого боку, його теорією не можна було просто займатися без посилання на джерело, це змушувало опонентів строго відмежовуватися заради оригінальності власних ідей» [188, с. 457]. Вчений показав, що його підхід до міжнародно-правового великого простору являє собою теорію, яка ґрунтується на всебічно вивчених наукових контекстах, виникла в результаті професійних досліджень і позитивно сприйнята, при цьому К. Шмітт відзначав, що «в рамках тоталітарної системи немає захисту від використання результатів дослідження в меркантильних інтересах, система знищує те, що не може використовувати в своїх інтересах, і намагається використовувати те, що не може знищити» [188, с. 463].

Наше дослідження дозволяє констатувати, що обставини неймовірно фатально склалися так, що практично все, про що говорив, думав і писав К. Шмітт, можна було без особливих зусиль асоціювати з теоретичним фундаментом антилюдяного нацистського режиму. Це якраз стосується спроби мислителя науково обґрунтувати і розуміння «великого простору». Попри всі спроби вченого довести несумісність його теорії з нацистськими ідеями [143], йому не вдалося запобігти цілеспрямованих, переконливо сформульованих інтерпретацій опонентів, що підкреслюють, нехай навіть непрямий, але додаток до теорії «життєвого простору» режиму [96].

Слід наголосити на важливості міркувань К. Шмітта того часу в роботі «Die Raumrevolution. Durch den totalen Krieg zu einem totalen Frieden» (Просторова революція. Від тотальної війни до тотального миру. 1940 р.), яка невідома вітчизняному досліднику й репрезентується вперше. Погляди мислителя багато в чому корелюють з політичними процесами в сучасному світі, надихаючи на нові роздуми.

В історії спостерігалися різні види війни, з точки зору їхнього виду і цілей: примирливі, сецесійні, за право успадкування, конституційні, кабінетні і багато інших, писав К. Шмітт. Сучасну війну не можна віднести до

традиційних класифікацій, можливі лише деякі аспекти схожості з війнами, які велися раніше. «Специфічна новизна і незрівнянна особливість сучасної війни полягає в тому, що вона ведеться за і проти нового просторового порядку и в цьому полягає її тотальність, зміни в уявленнях про простір, що відбуваються на всій землі і у всіх народів, глибокі, за результатами і проявами безмежні, непередбачені [187, с. 388].

Справжня просторова революція набрала обертів і здійснюється, як в масштабах сучасних всесвітньо-політичних подій, так і в рамках сьогоденної тотальної війни. Але сенс будь-якої війни полягає в досягненні миру, який завершує війну, а суть миру полягає не в тому, що перестають стріляти гармати, більше не скидаються бомби і дипломати на банкетах виступають з урочистими промовами. В такому випадку світ є простим станом «не війни», що так є, зрозуміло з досвіду, отриманого, завдяки інструментам Версая і наступному двадцятирічному проміжному стану між війною та миром. «Не мирна угода повинна стати засобом для досягнення миру, а обґрунтування нового просторового порядку, актуальність якого підтверджується особливостями історичного розвитку сьогоденного дня» [187, с. 389].

Глибина інтенції К. Шмітта полягає в тому, що підхід до розуміння сучасного порядку великих просторів, як лише укрупнення малих територій у рамках застарілої точки зору континентального централізму, легко пере kwalіфікується в політичну помилку. «Насправді великий простір – сфера свобод народів, самостійності і децентралізації, в цьому полягає мир; головним опонентом великого простору є не малий простір, а претензія на світове універсальне панування» [187, с. 391]. К. Шмітт завжди був впевнений у тому, що його теорія великого простору в змозі зупинити тотальну війну і направити народи до тотального миру.

Якщо проаналізувати те, що К. Шмітт написав в уже згаданому виданні «Поняття політичного» (1963 року видання), стає очевидним, що мислитель спрогнозував, в якому ритмі будуть здійснюватися взаємини між державами світового співтовариства в найближчі півстоліття аж до наших днів. Йдеться

про таке знамените висловлювання вченого: «людство в Європейській частині існувало до певного часу в умовах *jus publicum Europaeum*, коли всі правові поняття обґрунтовувалися державою і припускали при цьому державу як модель політичної єдності, але епоха державності добігла кінця» [205, с. 10]. Це означає, на думку К. Шмітта, що поняття «індивід», «рівність», «суверенітет», «репрезентація» втратили відбити, здатність з одного боку, фактичну структуру політичної реальності, з іншого – легітимізувати політичні обов'язки держави в поєднанні з правом на примус.

Важливо звернути увагу на те, що К. Шмітт розумів під державністю. «Державність» – зумовлене епохою конкретно-історичне явище, що у специфічному сенсі можна назвати «державою», полягає в тому, що держава була свого роду локомотивом секуляризації, тому утворення міжнародно-правових понять цієї епохи обертається навколо єдиної осі: суверенної територіальної держави» [117, с. 132] «Тінь впала на *jus publicum Europaeum* із Заходу, коли зі зростанням могутності Сполучених Штатів стали очевидні і властиві їм коливання, суть яких полягала в тому, що Сполучені Штати не могли зробити рішучий вибір між суворою ізоляцією, здійснюваною за допомогою лінії, що відокремлює їх від Європи і від універсалістсько-гуманістичної інтервенції, що охопили всю Землю [117, с. 308]. Крім того, К. Шмітт наголошував, що в підмурку кожного нового періоду й кожної нової епохи існування народів, держав і країн, володарів і різного роду владних утворень лежать акти нового розподілу простору, встановлення нових меж і нових просторових порядків

К. Шмітт передбачав у 1955 році, що в майбутньому можливі три альтернативи історичного розвитку:

- встановлення нової світової гегемонії однієї наддержави, яка перемагає супротивну наддержаву і стає володарем світу, контролюючи всі сфери згідно зі своїми ідеями і планами;

- збереження балансу діючого «Номоса», але не за рахунок посилення морської і повітряної могутності Англії, а і з урахуванням інтересів Америки,

оскільки ця наддержавна реально бере участь у збереженні і забезпеченні рівноваги у світі;

- забезпечення рівноваги не на основі гегемонії глобального морського і повітряного панування, йдеться про самостійні «великі простори» і блоки, які в змозі підтримувати стабільне облаштування Землі [190, с. 521].

Учений розумів реальну загрозу розв'язання нової війни із застосуванням ядерної зброї, що стало викликом світовій спільноті, але констатував при цьому, що небезпека ситуації не до кінця усвідомлюється. Ми вважаємо, що для розуміння рецепцій К. Шмітта необхідно представити фрагмент з опублікованого в 1991 р. першого тому післявоєнних щоденників («Глосарій») – своєрідного підсумку роздумів ученого, де він у 1948 р. писав, звертаючись до нащадків «доля моєї невеликої роботи «Поняття політичного» вже є складовою поняття як такого, це найголовніше, що можна сказати з приводу популярності твору, надійний орієнтир екзистенціональної істини: критерій політичного у розрізненні друга і ворога; роботу уважно не читають і не вивчають, але знаходять застосування в якості найвагомішого аргументу, це все – добрі знаки, але задумайся і задайся питанням, що потрібно сьогодні людству, коли з'явилися сучасні засоби знищення?» [208]. Відповіді на питання К. Шмітт отримав у наступні майже сорок років свого тривалого фізичного й творчого життя.

Після закінчення холодної війни американський істеблішмент зробив ставку «на військову експансію і жорстку силу в міжнародних відносинах для досягнення бажаної політичної мети на третє тисячоліття: своєї глобальної гегемонії як єдиної світової держави» [75]. Як наслідок, у світі спостерігається «однополярна глобалізація, пов'язана з ідеологією нового світового порядку, що сформувався під егідою Сполучених Штатів, при цьому іншими державами створюються структури й міжнародні фонди, що підтримують курс на багатополярну глобалізацію, але по суті між ними немає ніякої різниці, оскільки обидві доктрини дивляться на світ з позиції сили й своїх суто егоїстичних державних інтересів» [82].

У процесах світової політики спостерігається зростаючий вплив на суспільне сприйняття популярних на часі так званих «непублічних форматів» міждержавного правління на прикладі країн «великої вісімки» (США, Росія, Великобританія, Франція, Японія, Німеччина, Канада, Італія). Але на практиці демонструється, перш за все, протистояння конкуруючих політичних підходів до розв'язання глобальних проблем сучасності. Це в першу чергу зростаючі складнощі в питаннях міжнародної безпеки, «консолідації між політичними акторами немає, здійснюються, скоріше, «взаємовиключні процеси, оскільки «глобальні правління» являють собою фрагментовані, гетерогенні формування, легальність і ефективність яких взагалі підлягає серйозному аналізу» [143]. Саме фактор різноскерованості зусиль держав не дозволяє ефективно протистояти міжнародному тероризму, активізація якого зростає з кожним роком. У широко відомій праці «Теорія партизана» [99] К. Шмітт дав детальну характеристику явищу, яке в сучасному світі є реальною загрозою для міжнародної безпеки. На думку дослідника і перекладача робіт К. Шмітта О. Кільдюшова, К. Шмітт в «Теорії партизана» продовжує свою інтелектуальну роботу з виявлення адекватних понять для розуміння нових історичних феноменів і нової соціально-політичної констеляції [43].

Серед особливостей «партизана-терориста», встановлених К. Шміттом, слід, на наш погляд, виділити високий рівень мобільності, особливо за наявності сучасних технічних засобів, а також той факт, що «за тероризмом завжди стоять зацікавлені держави і угруповання, що переслідують конкретні політичні цілі» [207, с. 628]. Завдяки технічному й технологічному прогресу, розвитку засобів комунікації неурядові міжнародні організації терористичного спрямування, отримали небачені раніше для подібних структур можливості, ці організації «в нових умовах здатні кинути виклик навіть найсильнішим в економічному і військовому відношенні державам, створити пряму загрозу для їхньої безпеки» [55]. «Міжнародні терористичні організації мають суттєві переваги над іншими іррегулярними суб'єктами» [18, с.10]. Сьогодні у світі налічується «близько 500 терористичних організацій. У сучасних умовах

спостерігається ескалація терористичної діяльності екстремістськи налаштованих осіб, груп і організацій, ускладнюється її характер, зростають витонченість і антилюдяність терористичних актів. Абсолютно очевидно, що явище тероризму стає особливо небезпечним, якщо воно створюється й підтримується державними режимами, особливо диктаторськими і націоналістичними» [71].

Відносно успіхів європейської політики безпеки у контексті нинішньої міжнародної ситуації, слід визнати, що досягнення в протистоянні терору невеликі, вважає німецький політик М. Хен. Що стосується безпосередньо Німеччини, М. Хен пише: «крім ісламської загрози, необхідно враховувати небезпеку протиправних дій з політичних мотивів із застосуванням зброї з боку німецьких радикальних, у першу чергу, молодіжних угруповань, тому вже недостатньо традиційного розуміння ролі сім'ї, соціально-виховної роботи з підростаючим поколінням для запобігання проявам насильства, радикалізму і деспотії. Необхідною стає розробка більш ефективних і жорстких превентивних заходів, що може бути досягнуто сильною правовою державою у взаємодії з сильною соціальною державою»[149].

У боротьбі проти терористів-смертників, на думку німецького професора права Р. Шольца, «не допоможуть методи залякування, навіть смертний вирок був би для них безглуздом; учений вважає, що протистояння тероризму повинно здійснюватися з дотриманням принципів правової держави і на силовий вплив неприпустимо відповідати силовими методами; це означає, що необхідно активізувати всі можливі превентивні заходи, зокрема, слід більш інтенсивно, але строго в рамках закону, проводити обшуки і перевірки мережі Інтернет – головної зброї тероризму» [216].

Такий перебіг міркувань підтримує відомий у минулому німецький політик Г. Бауме. Він пише, що вчених, які не є прихильниками абсолютного пріоритету захисту людської гідності, не потрібно дорікати в тому, що вони хочуть диктатури. Однак вони ставлять під сумнів основи конституції. Федеральному конституційному суду приписують «ліберально-

індивідуалістичне мислення», яке не дозволяє йому думати про «виняткові обставини за умов терористичної загрози» [139]. Насправді, «надзвичайний стан» – це сполучна ланка між Карлом Шміттом і його сьогоднішніми послідовниками. Терористична загроза нашому суспільству ніяк не підходить під поняття «надзвичайного стану». Але навіть якщо б справа зайшла так далеко, держава не може реагувати на неї пошуком «внутрішніх ворогів». Навіть до злочинця, у цьому випадку терористові, не можна ставитися як до ворога, як до людини, що стоїть поза законом. Наш демократичний лад сильний саме тим, що і в поводженні з противниками правової держави дотримується встановлених правил» [139].

К. Шмітт, як відомо, постійно відстоював у своїй теорії правової держави ідею авторитетного дієздатного уряду, що пов'язано зі здатністю і волею до прийняття кардинального суверенного рішення про «надзвичайний стан» або «винятковий випадок». Цим феноменам присвячено і, судячи з усього, буде присвячено чимало робіт дослідників різних поколінь, оскільки вплив ідей К. Шмітта не втрачає силу, а тільки зростає. На наш погляд, слід відзначити позицію, яку представив А. Магун. Учений, як політолог, підкреслив гнучкість і універсальність поняття «рішення суверена», особливо за виникнення проблем, які іншими способами ліквідувати не уявляється можливим. А. Магун вважає, що для К. Шмітта надзвичайний стан являє собою не деспотичне свавілля, а процедуру прийняття рішення; «ця процедура може бути диктаторською, а може – і радикально-демократичною; у тупиковій ситуації надзвичайний стан являє собою дієву політичну альтернативу; нерозв'язність локальних громадянських воєн, що плодяться, багато в чому пояснюється тим, що вони вимушено мисляться в рамках регулярного внутрішньодержавного права» [62].

І. Соловйова зазначає, що суверенне рішення, згідно з К. Шміттом, відзначає радикальне начало нового режиму влади, який створює нові юридичні структури, нове фундаментальне право; при цьому дослідник правомірно ставить серйозні питання: «що відбувається наступного дня після прийняття суверенного рішення, як можливі позавиняткові політичні відносини

і несuverенні владні рішення, чи є легітимність властивістю одиничного акту, чи проявляється в континуальному збереженні суверенітету, достеменно досліджуючи виняток, Шмітт залишає нез'ясованим походження правила» [87].

На наш погляд, відповіді на ці питання містяться в первісному розумінні К. Шміттом призначення і функцій суверена:

- по-перше, вчений вибудовував свою концепцію з орієнтуванням на «надзвичайний стан», коли реально існувала загроза знищення державності Німеччини з подальшою неминучою громадянською війною;

- по-друге, К. Шмітт не припускав знищення політичних інститутів, відмова від правових норм тимчасово допускалася до досягнення стабільності;

- по-третє, питання «що потім?» – не зовсім стосується К. Шмітта (як зазначає один із бібліографів К.Шмітта Р. Меринг), тому що він був теоретиком, не політиком і не творцем «міфів», крім того, не слід забувати про особливості характеру мислителя; йому, за його власними словами, завжди було «цікаво глянути стороннім оком, що вийде в результаті тих чи інших подій, в рамках якого-небудь нового політичного процесу» [159, с. 312]. Що стосується «міфів» К. Шмітта, то ми зовсім не погоджуємося з утвердженням одного з перших дослідників творчості К. Шмітта Є. Гаранова, який пише: «важливим проявом політичного є у німецького мислителя держава, яка ним фактично обожнюється. Поняття держави Карла Шмітта перш за все передбачає міф. Центальною проблемою його державного мислення є політична єдність, яку він проголошує, ґрунтуючись на працях Томаса Гоббса» [27].

Міфам К. Шмітта також присвятили свої роботи Б. Тешке [96], Е. Надточий [66], К. Лапшин» [53] та інші. Зокрема Е. Надточий констатує, що «держава з його статикою була, по суті, концептом, який заважав міфологічним думкам К. Шмітта» [66]. Ми поділяємо цю позицію, згідно з якою, не міф був в основі моделі держави К. Шмітта, а науково обґрунтована концепція правової держави, в якій синтезовані кращі досягнення політичної думки.

Ідеї К. Шмітта, підкреслює А. Бенуа, «не слід вважати підґрунтям надзвичайних заходів, які поряд із гаслом «війни проти терору» обмежують громадянські свободи і демонструють пряме втручання в справи незалежних держав, надзвичайний стан за своїм визначенням має бути дійсно винятком, але на часі стає все менше таким» [15]. Слід погодитись з А. Бенуа в тому, що, наприклад, Америка після трагічних вересневих подій 2001 р. знаходиться у стані війни з тероризмом і у постійному надзвичайному стані, який триває і досі, що є попутно вигідним приводом продовжувати природну боротьбу імперіалізму за світовий вплив, за розширення простору.

Популярність ідей К. Шмітта продовжує розширювати горизонти свого впливу, «але ніде шміттівський ренесанс не виявився таким бурхливим і політично значущим, як у путінській Росії; особливо затребуваною у близьких до Кремля політологів виявилася його теорія «надзвичайного стану». Згідно з К. Шміттом, суверенітет як такий є можливість виходити за межі легалізму, абстрактного права й оголошувати надзвичайний стан. Точнісінько так само поводитьсь сьогодні путінська Росія, діючи за логікою «надзвичайного стану», порушуючи норми і правила, розширюючи простір свого суверенітету» [73].

В. Берендеев вважає, що неминуща цінність шміттівських міркувань тим чи іншим чином повинна бути відбита в будь-якій концепції національної безпеки. Стосовно до Російської Федерації, пише В. Берендеев, слід згадати чинну «Стратегію національної безпеки Російської Федерації до 2020 року» [91]. У цьому документі, наприклад, підкреслюється «небезпека загострення боротьби за контроль над джерелами енергоресурсів, в тому числі на Близькому Сході, на шельфі Баренцева моря і в інших районах Арктики, в басейні Каспійського моря і в Центральній Азії, а також негативний вплив на міжнародну обстановку» становища в Іраку і Афганістані, конфліктів на Близькому і Середньому Сході, в ряді країн Південної Азії і Африки, на Корейському півострові» [9].

У зв'язку з цим слід відзначити міркування нашого вітчизняного вченого В. Терлецького. Він пише, що «Карл Шмітт і його творчість стали для РФ

чимось більшим, ніж просто одним із західних мислителів минулого століття; способи артикуляції думки Шмітта можна вважати своєрідними індикаторами, кожен з яких по-своєму свідчить про присутність його ідей у російському дискурсі, безумовно, найбільший вплив на суспільну свідомість справляє ідеологічний прояв асиміляції шміттiанських ідей, оскільки він наявний і в політичному житті, і масово тиражується, миттєво розповсюджується ЗМІ» [98].

3.2. «Шміттiана» в контексті побудови сучасної правової держави

Одним із важливих досягнень наукової роботи К. Шмітта, на думку авторитетного знавця творчості К. Шмітта О. Філіпова, є розуміння полемічної природи політичних категорій. Наявність цих категорій у публічній комунікації, пише О. Філіпов, вже є полемічна акція. «Тому боротьба з приводу Шмітта, тобто за Шмітта і проти нього, за те, щоб оперувати його поняттями, і проти того, щоб взагалі тематизувати політику таким чином, який запропонував він, може бути політичною боротьбою, і полеміка такого роду дійсно існує. Полеміка, в якій немає опонентів, а є друзі і вороги, це політична дія, але питання полягає не в тому, яку сторону розрізнення вибрати, потрібне розрізнення (тобто спостереження), другого порядку, саме це і відрізняє науку від політики» [107, с. 4]. О. Філіпов, як учений і талановитий перекладач робіт К. Шмітта створює свою «Шміттiану» за рахунок надання матеріалів для наукової дискусії відносно К. Шмітта – знаменної фігури серед політичних мислителів ХХ століття.

У нашому дослідженні робиться спроба не лише продовжити зусилля О. Філіпова, одного з прибічників К. Шмітта [104], та інших відомих учених, серед яких є непримиренні супротивники, наприклад, А. Смирнов, перекладач і інтерпретатор ідей К. Шмітта [86], із наповнення матеріальної бази «Шміттiани» у вигляді уперше перекладених з німецької мови робіт і деяких уперше проінтерпретованих творів К. Шмітта, але й сформулювати власний підхід до феномена «Шміттiани».

Погляди К. Шмітта дійсно стали основою для формування широкого діапазону думок відносно ключових політичних категорій, дискусії щодо яких тривають декілька десятиліть. При цьому ідеї К. Шмітта являють собою також певний комплекс засобів для формування адекватних підходів до політичних реалій сучасності, особливо під час виконання завдань із створення демократичної правової держави. На наш погляд, «Шміттіана» – це величезний інтелектуальний потенціал, який сприяє розумінню логіки сучасної політичної науки, в якій нових граней набувають осмислення понять легальності та легітимності управління в державі, тотальності й сильної держави, підтверджується актуальність проблеми політичної єдності суспільства, що у К. Шмітта прямо пов'язується з феноменом репрезентації в контексті непримиренного протистояння ліберально-демократичному плюралізмові.

К. Шмітт визначив шлях своєї творчості в напрямку правової держави ще в ранніх роботах, зокрема в «*Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*» (Ціна держави і значення індивіда. 1914 р.), де писав, що поняття «правова держава» вказує на примат права й передбачає структурування держави на засадах права як першочергового; «конститутивні елементи держави можуть і мають бути запозичені лише з права, оскільки кваліфікація держави як правової означає не фіксацію випадкових збігів фактичних відносин у структурі емпіричної держави з наявним комплексом правових норм, а зіставлення держави з правом, за повного верховенства права» [199, с. 50]. Правова держава передбачає стати функцією права і при цьому сама підкоряється власним проголошеним нормам. Однак сформульовані норми визначаються не як правові, а є суттю права, на цій підставі держава слідує нормам.

Сутність держави К. Шмітт вбачає в особливій модальності до права. Значення державного закону стає зрозумілим із детермінації держави як трикомпонентної комбінації цінностей: право – держава – індивідуум, на підставі верховенства права. У центрі цієї комбінації – держава, яка виконує функції сполучної ланки від світу норм до реального емпіричного світу, тому

«немає іншої держави, крім правової, будь-яка емпірична держава сприймає свою легітимацію як першого слугу права і є у високому сенсі єдиним суб'єктом права» [199, с. 53].

К. Шмітт завжди стояв на небезперечних позиціях етатиста, для нього пріоритетний орієнтир – держава. Головне ж призначення держави як суверенної інстанції полягає у збереженні миру й забезпеченні раціонального політико-адміністративного управління. Вчений вважає основним самою наявністю держави, форма і конституція – другорядне. Ця позиція до сих пір є об'єктом критики і найрізноманітніших інтерпретацій [52], не дивлячись на те, що саме конституції мислитель надавав великого значення й присвятив чимало творів. Про конституцію держави та здійснювану стратегію, писав учений, «можна судити тільки тоді, коли держава функціонує як така, ця думка стосується насамперед складної і залежної від багатьох чинників ліберальної демократії як державної форми» [172, с. 36].

Скепсис відносно ліберальної демократії пояснюється тим, що К. Шмітт, як вже відзначалося в нашому дослідженні, завжди виступав проти лібералізму. Основним аргументом критики було, на наш погляд, ігнорування лібералізмом «серйозного випадку». На переконання К. Шмітта, суб'єкт, який прийняв рішення в умовах «виняткового випадку», стає сувереном. В основі такого тимчасового рішення – «ніщо» [167], але надзвичайно ірраціональне, що припускає відхід від правових норм, зміст «виняткового випадку» передбачає раціональну можливість виходу з кризи.

Презентовані позиції К. Шмітта є предметом гострих дискусій і зберігають свою актуальність до сьогодні, оскільки процеси розбудови держави на різних континентах ніколи не закінчувались. При цьому слід погодитись з оцінками перекладача й знавця творчості мислителя О. Кільдюшова, згідно з якими, «титанічна місія К. Шмітта, покладена ним на самого себе, котра полягає у пошуку вибору вектора горизонту соціальної дії у сфері прийняття загальнозначущих політичних рішень для адекватної колективної дії, особливо з огляду на загальну антидемократичну спрямованість багатьох структурних

змін пізнього капіталізму, що можна кваліфікувати як «лібералізм проти демократії» [43].

Роль учення К. Шмітта в післявоєнному державному будівництві Німеччини та інших європейських країн підкреслює А. Михайловський. Учений пише, що «Caus Schmitt» красномовно говорить про специфічний розвиток інтелектуального життя в Німеччині після Другої світової війни, ідеал сильної, раціональної держави, що стоїть над суспільством і має імунітет від суперечливих соціальних інтересів, був еталонним не тільки для консерваторів, а й для багатьох лібералів у післявоєнний період існування Європи» [60].

Точка зору К. Шмітта, згідно з якою індивідуалістичний лібералізм не в змозі сформулювати політичну ідею, оскільки виступає проти будь-якого типу політичної влади, активно критикується. При цьому А. Баєв пише, що по суті лібералізм ні в якому разі не аполітичний. Багато ліберальних держав у минулому наочно продемонстрували силу і дієздатність. Досить згадати перебіг і підсумки Другої світової війни, коли ліберальні демократичні держави змогли чітко визначити різницю між другом і ворогом і виявилися здатними перемогти противника. «Тому теза К. Шмітта про сліпий і недієздатний лібералізм, який не може розпізнати внутрішнього і зовнішнього супротивника, є слабкою. Крім того, на перший погляд, безвихідні політичні ситуації, можуть бути врегульовані винятково за допомогою компромісів, і не завжди виникає необхідність авторитарного рішення» [13]. З боку К. Шмітта, відзначає П. Рахшмир, спостерігається явна недооцінка ліберальної демократії. К. Шмітт не бачив у ній прихованих резервів. На практиці ліберальна демократія виявилася сильнішою, ніж він думав. Життєва стійкість визначається здатністю долати свої слабкості. Навпаки, тотальні режими в розумінні К. Шмітта і тоталітарні в сучасних трактуваннях, які здавалися могутньою і монолітною структурою, встигли розвалитися [80].

Необхідно, на наш погляд, відзначити міркування Ш. Муфф, яка була непримиренним противником К. Шмітта, але при цьому писала, що два моменти з політичної спадщини К. Шмітта залишаються актуальними для

ліберальної демократії: визнання неминучого поділу, як би переконливо лібералізм ні відстоював ідею «загальнолюдської рівності й свободи» і, нехай навіть у своєрідній формі, але розуміння наявності «ворога», якщо вона (ліберальна демократія) не хоче бути знищеною політичним противником. Крім того, Ш. Муфф визнавала силу переконання поглядів К. Шмітта в полеміці з опонентами. Вона не погоджувалась з критикою вченим ліберальної демократії, але відзначала, що Шмітт – це супротивник, у якого ми повинні вчитися, тому що можемо черпати ідеї, повертаючи їх проти нього самого [65]. Цікавим, на наш погляд, є те, що К. Шмітт у зв'язку з цим говорив: «якщо я побачу, що мої позиції і трактування просто застаріли і втратили значення, то сам викину їх на металобрухт, але за наявності чогось кращого, що переважає» [207, с. 636].

Важливі міркування Г. Люббе відносно поглядів К. Шмітта щодо механізмів побудови правової демократичної держави у післявоєнній Німеччині. Г. Люббе писав, що «слабкістю Веймарської республіки, згідно зі К. Шміттом, була, зокрема, її нездатність юридично й політично розпізнати своїх смертельних ворогів і реагувати відповідним чином; це не повинно було повторитися під час другої німецької парламентської демократії – такий висновок, який з аналізу праць К. Шмітта могли зробити саме ліберали. Розрізнення друга і ворога виявляється у цьому контексті застосовним і навіть незамінним». [56].

Веймар виявився нездатним, продовжує тему Р. Гюнтер, використати органи формування політичної волі й створити владу, спроможну захищати республіку від її ворогів і розв'язувати величезні проблеми, з якими зіткнулася країна. Ліберальна конституція рухнула, не впоравшись з проблемами влади й консенсусу. Вирішальною причиною загибелі Веймара було те, що громадяни розчарувалися в спроможності демократії розв'язати проблеми суспільства. [32]. У зв'язку з цим, свою оцінку стану ліберальної демократії дають Х. Хофманн [148] та Р. Фойгт. Р. Фойгт у новітньому дослідженні «Легальність без легітимності?» 2015 року, підкреслює значимість поглядів К. Шмітта, зокрема, розуміння легальності та легітимності в поєднанні з особливостями

політики партійної держави. Ця робота вітчизняному дослідникові невідома, і ми представляємо її вперше.

Р. Фойгт пише, що стабільність ліберальної демократії, як в Німеччині, так і в усій Європі знаходиться під загрозою, і в будь-який час може настати хаос. Головна причина полягає в тому, що у формально-інституційному плані демократичні засади зберігаються, але демократичність прийняття важливих державних рішень втрачає своє значення. Партійна політика і боротьба між партіями за голоси електорату стає пріоритетною, що зумовлює відхід від основного завдання визначення після виборів урядової політики. У ст. 21 Конституції Німеччини записано, що «партії беруть участь у формуванні політичної волі народу, створення партій – вільно, внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам» [142]. Але роль партій у політичних процесах в державі набагато перевищує повноваження, закріплені Основним законом. Суть у тому, що у виборній процедурі має місце таке явище, як «партійні списки». Ці списки складаються самою партією, і кандидати в депутати, які не отримали мандат самостійно, а пройшли за партійними списками, потрапляють в безнадійну залежність від волі партії. Це означає, що «парламентарі беруть на себе зобов'язання, в першу чергу, від партії, а не від виборців. Парламент Німеччини продовжує, таким чином, традиції бути ареною маніпуляцій на користь різних партикулярних інтересів, проти чого рішуче виступав К. Шмітт» [219, с. 23]. Вибори передбачають створення гармонійного зв'язку між депутатським корпусом і виборцями. Але парламентська практика демонструє протилежні реалії. Насправді здійснюється дистанціювання між депутатами і виборцями. Перш за все, це полягає в тому, що депутати призначають собі «княже» матеріальне забезпечення, що набагато перевищує можливості пересічних громадян, причому це не перешкоджає багатьом парламентарям лобіювати інтереси певних кіл і, відповідно, додатково підвищувати свої доходи, подібна діяльність парламенту знижує довіру населення і істотно загрожує легітимності діючої влади [219, с. 27]. За сучасних умов, вважає Р. Фойгт, для збереження функціональності зв'язку демократії і

легітимності необхідно по-новому вивчити поняття демократії для визначення нових інституційних форм і підходів, які будуть відповідати нашій глобальній епосі.

На наш погляд, у процесі пошуку евристичних рішень слід по-новому проаналізувати, як розумів демократію один із найвідоміших представників німецького правознавства Г. Кельзен і його непримиренний опонент К. Шмітт. «Демократія, писав Г. Кельзен, як панування народу має своєю передумовою свободу окремої особи – індивіда, а саме за умови забезпечення рівності кожного індивіда, який завдяки законам у своїй соціальній орієнтації від свободи індивіда досягає свободи держави шляхом демократичного формування державної волі. Воно (формування) містить у собі самообмеження індивіда в демократичній конституційній державі, а отже, виключає диктатуру (диктат) колективізму» [42, с. 16].

К. Шмітт розумів демократію як державну форму і як елемент урядової або законодавчої форми, об'єднаних тотожністю пануючого і підданого, правлячого й підлеглого. Ця дефініція впливає з субстанціональної рівності, яка є головною передумовою демократії. «Панування або правління в демократії не може спиратися на нерівність, тобто на перевагу тих, хто править, припускаючи, що вони якісно кращі, ніж підлеглі. Але демократичне поняття рівності – це політичне поняття, і як будь-яке політичне поняття, передбачає розрізнення» [191, с. 84].

Демократія в цілому і в будь-якій частці свого політичного буття передбачає однорідний у собі народ (а не людство), що має волю до політичного існування. Якщо демократія взагалі може бути політичною формою, то існує тільки народна демократія. Це означає, що в її основі закладена приналежність до одного конкретного народу, об'єднаного національною приналежністю, мовою, вірою, спільною історією, долею і традиціями. Демократична рівність є передумовою для всіх інших видів рівності: рівність перед законом, рівні виборчі права, рівний доступ до посад тощо.

З цих міркувань К. Шмітта виходить, що політичне і державно-правове розуміння демократичної рівності передбачає: хто не належить до держави, той не розглядається в рамках такої рівності. Але це не означає, що національні меншини, люди, у яких немає громадянства, позбавлені прав. Якщо навіть у них немає виборчого права, вони мають права на житло, ведення бізнесу, соціальний захист з боку держави та ін. Крім того, К. Шмітт підкреслює, що багато демократичних установ виконують виховну функцію з метою раціональної асиміляції та наближення до розуміння дійсної рівності [191, с. 72-73].

Таким чином, можна зробити висновок, що традиційно взяте з контексту гасло К. Шмітта «гомогенності, спрямованої на викорінення аж до фізичного знищення чужих елементів», котре носило з самого початку радикально-провокаційний характер, уводить дослідників і експертів від справжніх інтенцій мислителя.

Поряд із парламентською, так званою представницькою демократією, продовжує К. Шмітт, в конституції є елемент плебісцитної демократії. На принципі балансування між цими двома явищами ґрунтується структура Німецької імперії. Плебісцитна демократія концентрується навколо фігури президента, який, згідно зі ст. 41 [59], обирається всім народом і має повноваження відповідно до ст. 25 [59], на розпуск парламенту, що можна вважати апеляцією до народу. В основному законі визначені два відокремлені шляхи законотворчого процесу. Перший передбачає безпосередні функції парламенту, другий – референдум, згідно з волею народу, що передбачено конституцією та ініціюється президентом, наприклад, у разі виникнення надзвичайної ситуації, «вже одне прагнення зробити життєвими парламентську і плебісцитну демократію, є великою перевагою конституції, оскільки у разі виявлення однієї системи негодною, на зміну може виступити інша» [200, с. 28].

Щодо поняття «репрезентація», дуже важливими представляються міркування Дж. Дузо, який вніс, на наш погляд, значний вклад у Шміттіану. Автор пише, що «якщо оцінити значення підходу К. Шмітта до поняття

репрезентації, то стає очевидним не теоретичний або ідеологічний вибір інтерпретатора, а результат, який констатує надзвичайну важливість співвідношення репрезентації і політичної єдності для осмислення сучасних політичних процесів» [141]. Дж. Дузо переконаний, що «назріла необхідність більш досконалих форм контролю діяльності парламенту з боку громадськості, оскільки репрезентанти не виконують і не втілюють у життя загальну волю народу, вони зайняті здійсненням своїх приватних інтересів» [141].

У зв'язку з цим, сам К. Шмітт писав, що парламент має репрезентативний характер до тих пір, поки люди вірять, що його справжня діяльність відбувається у сфері громадськості. Таємні засідання, таємні угоди і консультації будь-яких комітетів можуть бути дуже значними і важливими, однак ніколи не матимуть репрезентативного характеру. «Як тільки стане поширеним переконання, що те, що в рамках парламентської діяльності відбувається публічно, стало лише формальністю і рішення приймаються поза цією громадськістю, тоді парламент, ймовірно, зможе виконувати ще безліч корисних функцій, однак він перестане бути саме репрезентантом політичної єдності народу» [118].

У сучасному політичному дискурсі щодо перспектив феномена правової держави незмінними темами традиційно залишаються поняття диктатури, тотальності, тоталітаризму, надзвичайного стану або «виняткового випадку», які неминуче асоціюються з ім'ям К. Шмітта. Але мало хто, на наш погляд, замислювався над поняттям «рух» у трактуванні К. Шмітта [2]. Ми вважаємо, що цей недолік заповнив італійський учений, дослідник творчості К. Шмітта, Дж. Агамбен. Він підкреслював, що К. Шмітт орієнтувався на розуміння «руху» Л. Штайном, якого глибоко шанував [175]. Л. Штайн вважав, цитує Дж. Агамбен, що «державна це статичний і законний елемент, тоді як рух – це вираз динамічних сил суспільства. Отже, рух завжди є соціальним явищем і перебуває в антагонізмі з державою. Рух виражає верховенство суспільства над юридичними і державними інститутами» [7]. При цьому Дж. Агамбен звертає увагу на те, що, Л. Штайн не дає «руху» чіткого визначення. Дж. Агамбен

особисто розумів рух, як «невизначеність і недосконалість» будь-якої політики і додає, що єдиною людиною, що зробила спробу визначити цей термін, був К. Шмітт. «У формулі К.Шмітта «держава – рух – народ» держава є статична політична сторона: апарат служб. Народ – неполітичний елемент, який знаходиться під захистом руху. Справжнім політичним елементом є рух, динамічний політичний елемент, який набуває певної форми через ставлення до керівництва держави і за рахунок ідентифікації «друзів і ворогів» забезпечує необхідний зв'язок населення і держави. Так розуміє політичну єдність К. Шмітт» [7]. Дж. Агамбен визнає раціональність цих міркувань К. Шмітта, хоча триєдність «держава – рух – народ» було проголошено вже за часів режиму нацистів.

Дослідник Ю. Деревянченко аналізує значення робіт К. Шмітта для правових підстав формування тоталітарних режимів і доходить висновку, що «правова легітимність індиферентна до конкретних форм свого здійснення, правова держава імпліцитно має тенденцію еволюціонувати до диктатури і тому потребує громадських інститутів, які генерують моральний дискурс» [36].

Ми вважаємо, що дослідник міркує досить прямолінійно з кількох причин. По-перше: не можна пов'язувати «тотальність» К. Шмітта з сучасним розумінням «тоталітарності». Для порівняння понять слід навести детермінацію «тоталітарного», яку пропонує М. Броше: «тоталітарні системи правління прагнуть до абсолютної концентрації влади і не допускають ніякої конкуренції, ця обставина стає причиною, неймовірно руйнівних дій, спрямованих на знищення всього, що відхиляється від системи або проявляє ознаки подібного відхилення» [140]. «Тотальність» у К. Шмітта має дещо інший зміст. К. Шмітт підкреслював багатозначність цього поняття і можливість різних трактувань: «тотальність як мета і тотальність як засіб, що допускає тиск, аж до знищення індивідуальної свободи, обмеження простору функціонування громадянських свобод, зміни конституційно-правового поняття «поділ влади» і т.ін.» [184, с. 140]. Ми вважаємо, що тотальність у К. Шмітта – це мета, що підтверджено в нашому дослідженні. Крім того, слово «тоталітарність» учений не

використовує, а припущення про «правові підстави» для формування тоталітарних режимів у вченні К. Шмітта теж досить спірні. Достатньо зауважити, що нацисти прийшли до влади без К. Шмітта, маючи свою програму, при цьому інтелектуальний потенціал вченого раціонально для режиму використовувався, щоправда, не без участі самого К. Шмітта» [147].

По-друге, слід наголосити на оригінальності і науковості підходу К. Шмітта до поняття «диктатура», оскільки у диктатурі він вбачав не самоціль, а раціональний інструмент у конкретній політичній ситуації. Варто згадати думку О. Хьоффе, котрий підкреслював, що інтелектуали часто запозичують трактування «політичного» й «суверенітету», активно використовуючи понятійний апарат, який увів у науковий обіг саме К. Шмітт. «Різнобічний інтерес до освоєння і актуалізації ідей К. Шмітта зумовлений важливим впливом, який продовжують чинити розумові стратегії на усвідомлення ролі й значущості політичних інститутів у державному устрої суспільства. Сильна сторона теорії К. Шмітта – уявлення про суспільно-політичну цілісність, яка формується у разі виникнення небезпеки як ззовні, так і зсередини, і дихотомія «друг-ворог» має сенс» [112].

Думку О. Хьоффе поділяє, зокрема С. Ударцев, який зауважує, що «якщо авторитарні режими неминуче поступаються ліберальній демократії у досягненні максимальної творчої індивідуальної реалізації, у рівні громадських ініціатив, у розвитку громадянського суспільства за «нормальних» умов, то у певний відрізок часу вони можуть конкурувати за ефективністю організації громадян і навіть мати перевагу. Тут слід визнати правоту К. Шмітта, що у надзвичайній ситуації, яка вимагає мобілізації всього суспільства, механізми жорсткого регулювання і контролю дієві за будь-якої державної форми» [103].

К. Шмітт писав свого часу, що у найскладніші для держави моменти, яким би нецивілізованим поняттям не вважалася диктатура, вона може прийти на допомогу, якщо немає інших шляхів для запобігання анархії та небезпеки громадянської війни [176, с. 7]. При цьому вчений говорить про необхідність збереження індивідуальних свобод і оцінює ступінь загрози цим свободам з

боку певних недержавних формувань. Винятковий випадок або «надзвичайний стан» неминуче асоціюються з поняттям диктатури, що викликає жах у свідомості ангажованого політика й рядового індивіда. Тому у роботі «Диктатура» (1921 р.) він детально вивчив історичну динаміку цього явища і презентував традиційно переконливу наукову аргументацію щодо можливих алгоритмів легального застосування диктатури. «Це елементи як «комісарської» (дії за наявності надзвичайних повноважень у рамках існуючого конституційного порядку до досягнення стабільності), так і «суверенної» диктатури (маються на увазі повноваження Веймарських національних зборів до прийняття конституції в серпні 1919 р. з метою повного оновлення державного устрою» [178, с. 35].

Дослідник Р. Гуляев, спираючись на трактування диктатури К. Шмітта, виділяє, особливості поняття, що становлять інтерес для подальших досліджень, підтверджуючи тим самим актуальність поглядів мислителя. Дослідник пише, що диктатура – «виняткове поняття», тобто її сутність визначається і розкривається через норму, від якої доводиться відступити. «Диктатура є винятком як із демократичних, так і ліберальних принципів. Розуміння цієї винятковості полягає в тому, що диктатура завжди є екстраординарним випадком, який виходять за межі рутини політичного життя. Диктатура заперечує цінності і принципи, для захисту й збереження яких вона і вводиться, в цьому її внутрішня суперечливість, але саме цей фактор обумовлює необхідність вивчення і розуміння суті явища» [28].

Слід підкреслити, що К. Шмітт відповідально і компетентно звертався до понять диктатури і надзвичайного стану (виняткового випадку). Це підтверджується в роботі вченого «Das Ausführungsgesetz zu Art. 48 (sog. Diktaturgesetz» (Положення про порядок застосування закону про диктатуру до ст. 48 конституції Німеччини. 1926 р.), на цей момент невідомої вітчизняному дослідникові, яку ми представляємо вперше.

К. Шмітт зазначав у цьому творі, що надзвичайні повноваження, надані рейхспрезиденту в ст. 48 Основного закону, повинні бути максимально точно

регламентовані з праводержавної точки зору з метою не допустити безмежної диктатури. У ст. 48 після перерахування прав рейхспрезидента зафіксовано, що «подробиці регулюються загальнодержавним законом» [59, с. 46], але, зауважує К. Шмітт, «цей закон про порядок застосування ст. 48 до сих пір не прийнятий, тому виникає цілий ряд проблем, оскільки не встановлені умови і обмеження для здійснення надзвичайних заходів [179, с. 38]. Порівняно з загрозливим для держави становищем 1919 року, писав К. Шмітт, коли Конституція приймалася в скорочені терміни для стабілізації становища, ситуація 1926 року досить спокійна і дозволяє «визначити обсяги повноважень рейхспрезидента простим державним законом без конституційних змін» [179, с. 41]. К. Шмітт, таким чином, констатує необхідність суворої регламентації закону про «надзвичайний стан».

Необхідно, на наш погляд, відзначити, що К. Шмітт не був оригінальним щодо формулювання поняття надзвичайного стану. Мислитель науково узагальнив міркування на цю тему Т. Гоббса, Н. Макіавеллі, Ж. Руссо. Наприклад, у 1927 р. в роботі, присвяченій 400-річній річниці смерті Н. Макіавеллі («Макіавеллі. 22 червня 1927»), К. Шмітт писав, що у конкретній політичній ситуації пошуку виходу з кризи «йдеться про зовсім інший суб'єкт влади, повноваження до якого переходять не через право наслідування, а внаслідок власних рішучих політичних дій, які здійснюються за допомогою інших засобів порівняно зі спритністю, пристосовництвом династичних традицій; особливої важливості набуває громадянська сила й політична енергія керівника, націленого на неприпустимість політичної недбалості та половинчастості рішень» [204, с. 104].

У 1922 р. виходить друком «Політична теологія» – одна з ключових праць, яка репрезентує інтенції державно-правової теорії вченого. К. Шмітт писав в дусі Т. Гоббса, що «суверен – це той, хто приймає рішення про надзвичайний стан» [203, с. 13]. Це ключовий постулат ученого, який є предметом розбіжностей протилежних напрямків у теорії та історії політичної науки. К. Шмітт присвятив Т. Гоббсу роботи «Держава як механізм у Гоббса і

Декарта» (1937 р.) [184], «300 років Левіафану» (1951 р.) [185] та частково «Про три типи юридичного мислення» (1934 р.) [202]. Таким чином, стає зрозумілим, як К. Шмітт визначив для себе шлях до політичного децизіонізму.

Багато в чому передбачив ідеї К. Шмітта С. Котляревський, котрий писав, що «будь-яка конституція передбачає можливість її порушення (найчастіше у вигляді надзвичайно наказного права); цілісність правової системи зберігається лише завдяки юридичній фікції, оскільки в крайніх обставинах найважливішим началом стає не абстрактний закон, а особистий розсуд правителя, навіть режим правової держави не може уникнути необхідності вдатися до надзвичайного стану» [46, с. 24].

У нашому дослідженні ми підкреслюємо найважливішу інтелектуальну заслугу К. Шмітта в розумінні логіки сучасної політичної науки, в якій головну роль відіграє феномен політичної єдності, що є фундаментальним критерієм існування будь-якої державної форми. Це твердження сформовано на основі вивчення оригіналів мислителя і робіт його прихильників і учнів. Зокрема, Е. Бьокенфьорде відзначав правильність розроблення Карлом Шміттом «критерію політичного і заснованого на ньому поняття держави як політичної єдності і про значення свободи індивідуальної та політичної волі для державної єдності і державного порядку» [11].

При цьому К. Шмітт поняття єдності міцно пов'язував з поняттям плюралізму, серйозно ставився до плюралізму і не допускав спрощеного підходу. «Будь-яка теорія держави – плюралістична, хоча й в іншому сенсі порівняно з внутрішньодержавною плюралістичною теорією» [205, с. 54]. Це означає, що К. Шмітт визнавав плюралізм, всупереч традиційній протилежній думці, тому важливо розуміти диференційованість підходу вченого до цього явища. Протиріччя й непорозуміння в плюралістичних соціальних теоріях полягають не у самому феномені, а у невірному використанні іманентного поняття «плюралізм» – вважав К. Шмітт. «Світ – плюралістичний світ, який включає плюралізм народів, релігій, культур, мов, правових систем. Значення заперечення або спотворення цієї реальності різними «універсалізмами» або

«монізмами» невелике, набагато важливішим є завдання визначення місця «плюралізму» в системі політичних понять. Політичний світ також є плюралістичним, тому носіями плюралізму виступають політичні єдності народів, держави, тому вони є істинним виразом правильного розуміння плюралізму» [191 с. 34].

К. Шмітт підкреслює, «що до держави пред'являється занадто багато вимог, і аргументація плюралізму традиційно спрямована проти держави і, в кінцевому підсумку, проти єдності, якщо держава стає плюралістичною партійною державою, коли дві або кілька партій знаходять взаєморозуміння, то єдиним, що може зберегти відносну згуртованість, це визнана всіма сторонами конституція, але і тут можливі негативні чинники, тобто конституція може перетворитися на звичайні правила гри, і вони можуть порушуватися, тоді загроза громадянської війни неминуча» [191 с. 40-41].

Єдність держави завжди залишалася єдністю в соціальному різноманітті і плюралістичною по суті, але К. Шмітта, справедливо зазначає О. Кільдюшов, «більше цікавлять можливості формування політичної єдності:

- зверху (через наказ і владу) і знизу (виходячи з субстанціональної гомогенності народу);
- за допомогою постійних угод і компромісів соціальних груп або за допомогою інших, будь-яким чином здійснених балансів цих груп;
- єдність за допомогою влади й консенсусу.

Останнє протиставлення панує в державній етиці плюралізму, визнається лише єдність через консенсус. К. Шмітт вважає таку позицію правомірною, але виникає проблема: консенсус має бути якимось чином мотивованим і встановлюватися» [40, с. 248].

3.3. Особливості політичних процесів у незалежній Україні крізь призму концепції правової держави Карла Шмітта

Після проголошення незалежності Верховна Рада України в 1993 році затвердила «Основні напрями зовнішньої політики України». З прийняттям

курсу на без'ядерний у перспективі статус держави було оголошено про тимчасове утримання на своїй території ядерної зброї, негайно було здійснено тиск з боку США і Росії, що закінчилося Будапештським меморандумом 1994 р. Меморандум – найбільш слабе явище в політичних домовленостях, тому, на жаль, помилка керівництва України полягала в недалекоглядності і елементарній політичній некомпетентності, оскільки документ не було ратифіковано країнами-учасниками. Відмова від ядерної зброї дала початок кампанії з дискредитації й «перетворення України на об'єкт геополітичної гри» [78, с. 243], маніпулювання в рамках партикулярних інтересів основних гравців на світовій арені, що практикується по сьогоднішній день.

Відсутність достатнього досвіду у створенні власної державності в Україні призвело, на наш погляд, до нерозуміння ключового аспекту «політичного», антитези «друг – ворог» в трактуванні німецького вченого К. Шмітта. Коли в 1954 р. видавець А. Молер перед друкуванням збірника праць К. Шмітта попросив скоротити біографічні дані автора, то отримав в листі відповідь: «К.Ш. народ. 1888, білий ворон, який ні в одному чорному списку не відсутній», також було додано, що ворон, згідно з багатьма легендами і байками, є мудрим радником; К. Шмітт і тут не зміг відмовитися від властивої йому іронії та сарказму» [159, с. 13].

Якщо простежити динаміку політичних процесів в Україні з позиції К. Шмітта, то можна встановити релевантність і раціональність змісту деяких положень спадщини вченого для нашої незалежної держави. У головній роботі своєї творчості «Поняття політичного» в редакції 1927 року вчений писав, що «поки народ існує в сфері політичного, він повинен, включаючи екстремальні випадки за власним визначенням, розібратися у відмінності між другом і ворогом, в цьому полягає екзистенціальна політична сутність народу» [174, с. 202]. При цьому вчений підкреслює, що «суспільство, яке через відсутність сили або волі не в змозі приймати політичні рішення і орієнтується лише на моральні і економічні пріоритети, перестає існувати політично, але «політичне» не зникає, зникає слабкий народ» [174, с. 208]. Тому К. Шмітт вважав

розуміння категорії «друг-ворог» надзвичайно важливим для впевненого існування політичного суб'єкта.

Після здобуття Україною незалежності перед політичною елітою виникла проблема самоідентифікації і репрезентації влади в самій державі і за її межами. «У будь-якій державі завжди існувала необхідність чіткої ідентифікації «своїх і чужих», пише Л. Савін, тут лежить ключове питання – чи розуміють самі українці, чого вони хочуть? Чи можуть вони чітко ідентифікувати себе? Чи знайдеться мужність у їх кращих представників дійти консенсусу для цілком певної репрезентації зовні?» [92]. Ми вважаємо, що стає очевидним, що нам, українцям, слід замислитися і оцінити правильність розробленого К. Шміттом критерію політичного і заснованого на ньому поняття держави як політичної єдності. Якщо звернутися до основних положень «Поняття політичного» К. Шмітта, то слід визнати, що Україні за всі роки незалежності не вдалося знайти рішення щодо пріоритетів з основного питання поняття політичного.

На думку вітчизняного дослідника Ю. Шейко, потенціал теорії К. Шмітта дає дуже важливі знання про політику і необхідність її рецепції українською політичною наукою. «Роль теорії політичного К. Шмітта полягає в концептуалізації зміни перспективи розгляду місця політики в суспільному житті. Введення терміна «політичне» відображає відмінний аспект у знанні про політику – в увазі до внутрішньої сторони політики, до пошуку її сутності в ній самій, а не в інших сферах суспільного життя – релігійній, моральній або економічній» [121]. Процес розбудови держави в нашій країні відбувається дуже складно. До того ж він ускладнюється збройним протистоянням, у сутності якого намагаються розібратися не тільки вітчизняні небайдужі дослідники [131]. Зокрема російський учений-політолог Г. Тульчинський аналізує російсько-український конфлікт «під кутом зору Шмітта» й можливості політології у просторі подій, прямо чи опосередковано пов'язаних із непростим періодом міждержавних відносин. «Те, що відбувається, буквально відтворює ідею Карла Шмітта про готовність до смертельного

протистояння з ворогом як сутності політичної влади. Питання в тому, чи вистачить лідерам протиборчих сторін політичної зрілості для розуміння меж розвитку конфлікту і своєчасного його припинення. Ситуація, що склалася є серйозним викликом політичній науці, змушуючи шукати і виробляти підходи, що дозволяють хоча б зафіксувати реальність, що вислизає від осмислення» [100].

На наш погляд, алгоритм політичних кроків України потрапляє під поняття децизіонізму, про що багато писав К. Шмітт, але децизіонізму позитивістського, формального, що істотно ускладнює, перш за все, внутрішньополітичні процеси. Необхідно запобігти реальній загрозі ескалації збройного конфлікту, який може призвести до непередбачуваних наслідків. Позитивні кроки в цьому напрямку Україною робляться, але надзвичайно важливим є прийняття дійсно неформального політичного рішення, згідно з ситуацією очевидно компромісного характеру. Консенсус украї важливий для збереження цілісності держави. Але якщо буде допущена федералізація, то недостатня політична зрілість керівництва не дозволить «керувати такою складною структурою» [200, с. 14], сказав би К. Шмітт, і виникне небезпека розчленування України.

Сучасна внутрішньополітична обстановка в Україні, на наш погляд, багато в чому корелює з внутрішньою ситуацією Німеччини, яка склалася у важкий період Веймарської республіки [129], де були гострі міжпартійні протиріччя. Актуальною для розуміння українських реалій стає експертна оцінка становища німецької держави, яку дав К. Шмітт напередодні фатального для світу 1933 року. Мислитель говорив, якщо прислухатися, з українцями, коли звертався із закликом до німців: «вирішення питання подальшої долі нації віддається на відкуп урядам країн-кредиторів, які під тиском, через своїх комісарів визначатимуть напрямки внутрішньої політики Німеччини, якщо політична свідомість народу не здатна до формування власної волі; нація стоїть перед вибором: порятунок політичної єдності на основі своєї політичної волі або

існування під диктовку чужої волі; йдеться про власне життя, про долю держави і всього народу» [194, с. 56].

У цьому зв'язку необхідно проілюструвати, наскільки релевантні погляди К. Шмітта для розуміння й оцінки динаміки сучасних політичних процесів за участю України [217]. «У нинішній обстановці в результаті зрощування фінансового й державного секторів в умовах фінансової глобалізації суверенні держави потрапили в істотну залежність від послуг віртуальних глобальних фінансових посередників, зумовивши пріоритетність задоволення вимог фінансового сектора над проведенням державної політики у сфері виробництва і зайнятості. Чи не єдиним виходом для суверенних держав, включно з Україною, є створення бар'єрів для діяльності міжнародних кредитних організацій» [22]. Кожний рік незалежності України – це «рубіжне протистояння культури Сходу й Заходу, це перетягування України то під Москву, то до європейського вибору» [19].

Разом із цим не припиняється геополітичне маніпулювання Україною ззовні. «Очевидно, «тиск», а точніше вплив в різних формах з боку ключових акторів світової спільноти на Україну, і не тільки, буде підвищуватися, що призведе до посилення ролі національних центрів прийняття політичних і економічних рішень. Україна залишається лише об'єктом зовнішніх впливів. Водночас виклики, що стоять перед молодого українською державою, є свого роду шансом дати таку відповідь, який дозволить їй стати конкурентним суб'єктом у регіональних і глобалізаційних процесах» [102]. Україна, прямо заявляє вітчизняний дослідник Б. Зажигаєв, «поки не відбулася як сучасна держава, і не входить у геополітичні концепції ні Заходу, ні Сходу, разом із тим необхідно відзначити, що становище, яке склалося в Україні – плід цілеспрямованої політики, як Заходу, так і Сходу, і відповідає їх геостратегічним інтересам в умовах глобального світового протистояння, яке нині набуває конкретних обрисів» [38].

Україні слід засвоїти, що західні і заокеанські партнери переслідують у взаєминах з нами, перш за все свої, далеко не безкорисливі, а й просто

небезпечні інтереси. «На ідеологічному, а також і на політичному рівні, той, хто визначає, тлумачить і втілює в життя політичні ідеї, має силу вирішувати, чи є мир на землі, дає наказ на інтервенцію або коли і як роззброюватися. Ідеї панівної держави стають панівними ідеями на міжнародному рівні; у цьому воістину виражається політична влада і принцип гегемонії, коли нація-гегемон встановлює, як і про що думати. Напевно можна вважати, що народ тільки тоді завойований, коли він без протесту сприймає іноземну лексику і політичні ідеї, чужі йому концепції права, особливо міжнародного права» [47].

Виникає, на наш погляд, дуже непросте питання: в якому напрямку рухатися нам, українцям, і в якій перспективі ми опинимося? Реформи, що проводяться в українській державі, не демонструють чіткого розуміння кінцевої мети через «відсутність державної цільової програми розвитку громадянського суспільства» [79, с. 316], тому вони не набувають матеріального змісту, гальмуються, тому що не виходять за межі формальних декларацій, що, з точки зору К. Шмітта, було б неприпустимим. Зокрема, децентралізацію влади, про що багато і довго говорили, необхідно було здійснити набагато раніше, але брак політичної волі влади, паралізованої внутрішніми протиріччями, не дозволили це зробити. У цьому зв'язку необхідно звернутися до роздумів відомого вітчизняного політолога О. Фісуна. Він, зокрема піднімає проблему надзвичайної важливості і дає їм компетентну оцінку: «Які фактори визначають розгойдування української політичної системи на своєрідних гойдалках між двома режимними полюсами, а саме, авторитаризму й демократії? Чому Україна не в змозі здійснити режимну консолідацію ні на одному з полюсів, за зразком демократичних правил гри в посткомуністичних державах Центральної та Східної Європи або, навпаки, відтворення неконкурентних авторитарних режимів в автократії пострадянської Євразії?» [109]. Відповідь очевидна, на думку О. Фісуна, оскільки республіканська ідея в рамках України може мати кілька вимірів. «Перш за все – це політичний вимір. Політична сфера є загальною сферою, вона не може бути колонізована приватними інтересами. Насправді, перед Україною стоїть дилема не демократії та авторитаризму (ми

весь час намагаємося знайти про-демократичні сили і антидемократичні), а між тими силами, які виступають за встановлення республіки і тими, хто продовжує виступати за розпорядження державною владою, як своєю приватною власністю» [110].

Е. Афонін та А. Мартинов відзначають у своєму аналізі, що нинішній етап розвитку України «представлений великим олігархічним капіталом, який безпосередньо прийшов до влади, характеризується слабкістю і незахищеністю середнього і маргіналізацією нижнього класу, процвітанням корупції. Політичні симпатії громадян розпорошені і тому відсутня монополія на владу якоїсь однієї політичної сили. В Україні існує «політична олігополія», у якій немає реалістичної програми, і навколо якої могли б консолідуватися різні політичні сили» [6]. Якими ризиками для держави загрожує така політична обстановка, пояснює авторитетний політолог М. Шаповаленко. Вона пише, що «у перехідних суспільствах різноспрямовані і неодночасні зміни елементів системи можуть перетворити нестабільність на перманентний стан. Перманентна нестабільність системи є таким станом системи, за якого превалюють неконтрольовані чи слабко контрольовані процеси. Стихійні й базисні зміни, що виходять за межі керованості з боку владних структур, спричиняють руйнацію системи, а не її трансформацію, а відтак система перестає відтворювати свої базисні характеристики» [119]. До ризиків влади відомий український політолог В. Горбатенко додає втрату репутації – «це наявний або потенційний ризик, який виникає через несприятливе сприйняття іміджу державної установи громадськістю; цей тип ризику може вплинути на рівень довіри населення до влади; основними причинами ризику репутації є недотримання органом влади законодавства, недоліки в організації системи внутрішнього контролю, недоліки кадрової політики, виникнення конфлікту інтересів із зацікавленими особами, недотримання суб'єктами влади принципів політичної етики» [33, с. 64]. У зв'язку з цим ми вважаємо, що Україна вже давно знаходиться під «тінню» К. Шмітта, оскільки очевидним є зв'язок із поняттями легальності та легітимності та здійсненням їх у практиці політичних

процесів. Характеризуючи політичні процеси в післявоєнній Німеччині, К. Шмітт писав в 1950 р., що у сучасній системі масштабність поняття легальності редукувалася до певного методу функціонування управлінських органів. «Способи вирішення питань, навички і звички чиновників, передбачуваність перебігу процесів, недопущення відхилень від встановленого порядку, необхідність забезпечення прикриття від контролюючих органів рівень відповідальності інстанцій: все це відноситься до бюрократичного та формального змісту трактування поняття легальності» [209, с. 444]. Подібна ситуація, згідно з логікою міркувань мислителя, відкриває широкі можливості для найрізноманітніших маніпуляцій і зловживань, боротьба з якими в Україні ведеться, але поки що без помітних, з різних причин, результатів.

Протягом багатьох років К. Шмітта супроводжував ярлик «ворога парламентаризму», що можна кваліфікувати, на наш погляд, як умовивід, що виник на підставі недостатньої вивченості та поверхневого аналізу робіт мислителя; взятий з контексту фрагмент став культовим і вимагає пояснень, оскільки мало хто глибоко замислювався над питанням: ворог чому і якого парламентаризму. Досить зрозумілу відповідь дає загальний зміст критики лібералізму і вже представлена «концепція сильної держави», в якій К. Шмітт чітко пояснив неправомірність інвективи на свою адресу. Під гостру критику К. Шмітта потрапив би нинішній український парламент. Зокрема, статус «народного обранця», отриманий парламентарем, не повинен мати нічого спільного з веденням особистого бізнесу, що орієнтує суб'єкт не на відстоювання інтересів електорату, який довірив йому свої голоси, а на збереження і примноження власного добробуту. Діяльність депутатів повинна бути строго регламентована, подібні заходи вкрай важливі і необхідні для того, щоб депутати зосереджувалися на своїх прямих обов'язках, писав К. Шмітт. Мислитель був упевнений, що «це сприяло б зміцненню моральної чистоти державного життя» [193, с.43].

На функціонуванні української парламенту сказав би у свою чергу С. Котляревський лежить занадто глибокий відбиток партійної боротьби.

Суспільство звикає дивитися на владу, як на «партійну здобич» і розуміє, що в парламенті створена політична олігархія. «Відповідальність депутатів перед своїми виборцями стала фікцією, і завдяки цьому «не утворюється живого почуття зв'язку між тим, хто представляє, і тими, кого представляють» [45, с. 406]. Безпосередні потреби мас не враховуються; необхідні раціональні механізми дійсної демократизації, за якої парламент і уряд органічно будуть пов'язані з цими потребами і в їхньому задоволенні побачать свої завдання і цілі. «Ці міркування серйозні, тому що вони засновані на реальності ситуації, не пов'язані з утопічними уявленнями або прагненнями зруйнувати сучасний державний устрій із метою відновити абсолютизм» [45, с. 407]. Слід відзначити, що жодній з партій в Україні досі не вдалося переконати громадян, що «партії діють не лише у своїх егоїстичних інтересах, але і прагнуть до благополуччя, прогресу усього суспільства» [222, с. 58].

«З метою максимального зміцнення довіри до урядових структур, – вважає вітчизняний учений О. Новакова, – громадянське суспільство потрібно наділити повноваженнями повноправного партнера для участі в управлінні. В основі нової системи політичного управління повинна міститися концептуальна теза про об'єктивний функціональний зв'язок держави та громадянського суспільства та їх рівну відповідальність за вирішення соціально-політичних проблем. Тільки діючи як органічні елементи єдиної соціальної системи, держава та громадянське суспільство можуть створити умови для успішного саморозвитку та життєздатності соціуму перед складними викликами сучасності» [68, с. 199].

Слід визнати справедливність міркувань О. Новакової, але, на наш погляд, для забезпечення дійсної рівності усіх перед законом, підвищення рівня відповідальності депутатів, зміцнення їх зв'язків зі своїми виборцями необхідно, перш за все, ліквідувати депутатську недоторканність, про що знову ж таки дуже багато говориться, і знову, як завжди, не вистачає ні політичної волі, ні рішучості довести цю справу до логічного кінця. При цьому слід зауважити, що до аналізу робіт К. Шмітта у контексті розгляду проблем

парламентаризму, конституціоналізму, легітимності політичних інститутів українські дослідники, на жаль, майже не звертаються.

К. Шмітт відрізнявся особливістю представляти деякі свої статті у вигляді діалогу з віртуальним співрозмовником. Фрагмент однієї такої розмови про владу можна кваліфікувати як зразок мислення, на наш погляд, справжнього політичного дидактика, який пояснює доступною мовою складні реалії політичного життя, які одні замовчують, інші не зовсім розуміють. Мислитель писав, що «є сфера прямої влади і утворений навколо неї простір непрямих впливів і сил, коридор, що веде до «душі» володаря. Не буває людської влади без подібних факторів. Чим більше влада концентрується в певному місці, у конкретної людини або групи людей у верхньому ешелоні, тим завзятіше і більш мовчазною стає боротьба між тими, хто контролює «коридор». Ця боротьба в тумані непрямих впливів – неминуча» [106]. Ми вважаємо, що це теоретичне положення К. Шмітта, безумовно, є значимим для розуміння проблем та шляхів їхнього розв'язання у верхніх ешелонах влади України.

Україна на шляху до побудови успішної правової держави повинна навчитися виявляти здатність не тільки застосовувати свою силу для встановлення порядку й боротьби зі злочинністю, в тому числі організованою і корумпованою в цілях захисту прав і свобод громадян, забезпечення курсу розвитку країни, безпеки території та населення. Вона «зобов'язана реально, а не на словах мати достатньо сил і волі, щоб контролювати, стримувати, обмежувати дії своїх органів і їх посадових осіб як всередині країни, так і в міжнародних відносинах. При цьому серед сучасних учених обговорюються «концепції «обмеженої демократії» в поєднанні з «помірним авторитаризмом» [103].

На наш погляд, у такому, досить раціональному і конструктивному, підході немає відповіді на одне питання, хто визначає і регулює межі «поміркованості демократії» та «поміркованості авторитаризму». К. Шмітт дає відповідь на це і багато інших питань. Він свого часу писав «якщо президент і уряд будуть діяти у згоді, на основі однакових політичних переконань, якщо

парламент в умовах розбіжностей докладе зусиль для підтримки цієї взаємодії, то виникне концентрація влади, яка дорівнює за своїм потенціалом конституційній диктатурі, що стане потужним фактором для створення сильної держави, що усуває правовий і політичний хаос в державі» [177, с. 25].

Слід визнати, що в Україні з перших днів незалежності і до теперішнього часу спостерігається безвідповідальне ставлення до Основного закону. Неприпустимо так часто вносити зміни в Конституцію [8], оскільки порушуються екзистенційні основи стабільності в суспільстві, і стає дуже небезпечною «тенденція зміцнення в свідомості індивідів думки про конституцію як про предмет можливих нескінченних маніпуляцій на користь певних егоїстичних інтересів» [193, с. 40]. Україна, особливо за сучасних умов, має більш активно в рамках чинного законодавства здійснювати адміністративний захист конституції. Для цього, пропонує Д. Таран, слід застосовувати спеціальні інструменти, «одним із яких могло би бути створення спеціальної служби, що здійснювала б аналітичну та оперативну роботу, пов'язану з наглядом за організаціями, щодо яких є підозри в посяганні на конституційний лад в Україні. На підставі інформації від цієї спецслужби могли б бути застосовані до таких організацій публічні санкції чи навіть кримінально-правове переслідування» [101].

Захист Конституції зумовлює дієвість інших факторів забезпечення загальної національної безпеки, про що зазначає у своєму дослідженні. А. Жук. Він, зокрема, пише, що «особливу значимість для здійснення ефективної політики у сфері безпеки мають такі показники, як сила влади, її становище й розподіл, характер політичних конфліктів у суспільстві, наявність чи відсутність політичної та громадянської згоди, направленість, зміст і обсяг потоку соціально-політичної інформації, рівень воєнно-політичного потенціалу країни, геополітичне становище держави» [37].

У кінцевому підсумку «політична наука, як і інші наукові дисципліни, що постійно розвиваються, повинна надавати при нагоді несуперечливі й логічні пояснення, які є не істиною за визначенням, а лише деякими спробами

вибудувати продуктивні моделі» [120]. У цьому сенсі спроба віднайти у теоретичному доробку К. Шмітта раціональна зерна для їхнього застосування у процесі побудови правової держави в Україні й було нашим завданням.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Динаміка сучасних політичних (глобальних, регіональних, країнових) процесів, особливості міждержавної взаємодії у різних міжнародних структурах з урахуванням визнання суверенітету та національних інтересів їх держав-членів обумовлює необхідність скоординованих раціональних дій з боку відповідальних державних діячів і організацій. Цей процес неминуче супроводжується теоретичним осмисленням як плинної політичної ситуації, так і головних засад і параметрів правової держави. У цьому сенсі звернення до теорії правої держави неможливо без розуміння концепції правової держави Карла Шмітта, чим і пояснюється останнім часом своєрідний «шміттівський ренесанс».

У дослідженні встановлено, що серед глобальних проблем сучасності, які К. Шмітт багато десятиліть тому профетично піддав теоретичному осмисленню, слід виділити:

- наявність і небезпечні маніпуляції з ядерним потенціалом, що загрожує новою «тотальною війною» за простір і знищенням людської цивілізації;
- активізація міжнародного тероризму;
- невиправдане застосування законів про надзвичайний стан, що призводить до загострення внутрішнього правопорядку та порушення головних засад міжнародного права.

У результаті аналізу підтверджено, що фундаментальна робота К. Шмітта «Поняття політичного» має велике значення для розвитку теорії правової держави, оскільки саме в ній він через дихотомію «друг – ворог» репрезентував свій базовий методологічний підхід до аналізу й трактуванню політики як багатофункціонального явища та політичного.

Враховуючи той факт, що індивіди існують в різних державах, К. Шмітт через свій підхід до «політичного» вводить поняття «плюриверсум», яке є відбиттям світу держав і може бути інструментальним поняттям осмислення сьогоденних глобальних і внутрішньодержавних політичних процесів.

Порушення «плюриверсуму», як застерігав К. Шмітт, небезпечно за своїми наслідками виникненням нових типів воєн і водночас деформацією самого поняття «мир».

Концепція правової держави поповнилася теорією «великого простору» К. Шмітта. Пропонована ним модель співіснування суверенних державних структур не втратила актуальності й до сьогодні. Частиною теорії «великого простору» є декларування заборони на окупацію чужих територій у роботі «Міжнародно-правове врегулювання великого простору», що суперечила доктрині «життєвого простору» тодішнього нацистського режиму.

Ми констатуємо, що спроби К. Шмітта довести несумісність його теорії з нацистськими ідеями не досягли успіху, що й досі дає підстави сучасним теоретикам пов'язувати поняття «великий простір» як непрямий, але додаток до теорії «життєвого простору» нацистського режиму.

Для кращого розуміння теоретичної спадщини К. Шмітта ми репрезентуємо вперше ще невідому вітчизняному досліднику роботу «Просторова революція. Від тотальної війни до тотального миру» (1940 р.). Робиться наголос на тому, що К. Шмітт завжди був впевнений у здатності його теорії великого простору зупинити тотальну війну і направити народи до тотального миру і спрогнозував, в якому ритмі будуть розвиватися взаємини між державами світового співтовариства в найближчі півстоліття. При цьому слід враховувати, що «державність» і «держава» – це зумовлені певною епохою конкретно-історичні явища, а весь комплекс міжнародно-правових понять цієї епохи обертається навколо єдиної осі: суверенної територіальної держави.

У контексті сучасної світової політики та висунення на перший план порядку денного питання безпеки та протистояння міжнародному тероризму актуалізується значення такого важливого аспекту теоретичного доробку К. Шмітта, як дана ним характеристика «партизана-терориста» у роботі «Теорія партизана». У ній він наголосив на той факт, що за проявами тероризму завжди стоять зацікавлені держави і угруповання, що переслідують конкретні політичні цілі.

Проблема міжнародної безпеки прямо пов'язана із ідеєю К. Шмітта про дієздатний уряд, спроможний прийняти кардинальне суверенне рішення про «надзвичайний стан» або «винятковий випадок». У зв'язку з цим проаналізовано роботи дослідників різних поколінь, в яких зазначається універсальність поняття «рішення суверена», процедура прийняття рішення та його наслідки. Для правильного осмислення змісту цих феноменів ми наголошуємо на значенні первісного розуміння самим К. Шміттом призначення і функцій суверена, а саме:

- по-перше, концепцію вченого вибудовано з орієнтуванням на «надзвичайний стан», пов'язаний із загрозою існуванню державності Німеччини з подальшою неминучою громадянською війною;

- по-друге, К. Шмітт не припускав знищення політичних інститутів, відмова від правових норм тимчасово допускалася до досягнення стабільності.

Значення «шміттіани» для формування адекватних підходів до політичних реалій сучасності актуалізується сьогодні особливостями загального процесу глобалізації у світі та завданнями створення демократичної правової держави в Україні, зокрема.

К. Шмітт у роботі «Ціна держави і значення індивіда» (1914 р.) вказував, що поняття «правова держава» передбачає структурування держави на засадах права як першочергового, але при цьому він негативно ставився до ліберальної демократії через підміну лібералізмом антитези «друг – ворог» універсальним «партнерством» між економічними конкурентами та ідеологічними противниками. К. Шмітт не сприймав духовну сутність лібералізму через те, що вона послаблює політичну волю держави як суверена.

Значна частина державницько-орієнтованих ідей К. Шмітта мають бути одними з головних засад розбудови правової держави в Україні. Для цього в роботі й здійснено спробу розібратися в аргументації великого німецького теоретика.

Розглядаються різні точки зору вчених на роль вищезазначених ідей К. Шмітта у розвитку теорії правової держави, значення їх для післявоєнного

державного будівництва Німеччини на засадах демократії та інших європейських країн, при цьому підкреслюється шміттівське розуміння демократії як державної форми і як елемента урядової або законодавчої форми, об'єднаних тотожністю пануючого і підданого, правлячого й підлеглого.

Зазначається, що у сучасному політичному дискурсі щодо перспектив феномена правової держави незмінними темами залишаються поняття диктатури, тотальності, тоталітаризму, надзвичайного стану або «виняткового випадку». Підкреслюється і наводяться аргументи про те, що не можна пов'язувати «тотальність» К. Шмітта з сучасним розумінням «тоталітарності».

Вказується на справедливність умовиводів тих учених, які вважають сильною стороною теорії К. Шмітта уявлення про суспільно-політичну цілісність, що формується у разі виникнення небезпеки як ззовні, так і зсередини, і що надзвичайна ситуація вимагає мобілізації всього суспільства, механізму жорсткого регулювання, контролю і навіть диктатури.

Підкреслюється найважливіша інтелектуальна заслуга К. Шмітта в розумінні логіки сучасної політичної науки, в якій головну роль відіграє феномен політичної єдності, що є фундаментальним критерієм існування будь-якої державної форми.

Процес розбудови сучасної правової держави в Україні обтяжується відсутністю достатнього досвіду у створенні власної державності в Україні. Неадекватною для такого масштабного проекту виявилася й політико-теоретична база його супроводження. Для з'ясування деяких теоретичних проблем дуже принагідними є певні положення теоретичної спадщини К. Шмітта, зокрема:

- правильне розуміння ключового аспекту «політичного» антитези «друг – ворог»;
- збереження політичної єдності на основі своєї політичної волі;
- створення раціональних механізмів дійсної демократизації, за якої парламент органічно буде пов'язаний з суспільством;

- концентрація влади на основі однакових політичних переконань президента і уряду за підтримки парламентом цієї взаємодії є потужним фактором для створення сильної держави.

Результати розділу опубліковані у роботах [124, 129, 131, 217].

ВИСНОВКИ

Політична практика демократичних трансформацій пострадянських країн, які обрали шлях європейської інтеграції, ґрунтується на фундаментальних досягненнях європейської політичної думки. Втім є певні труднощі як демократичного розвитку, так і правового оформлення процесу розбудови держави у суспільствах, які не мають стійкої державницької політико-правової традиції. І це перш за все стосується України. Розробка адекватних часу і завданням розбудови сучасної правової держави алгоритмів політичного розвитку потребує звернення до значного масиву теоретичної спадщини представників державно-правового мислення, починаючи з античності і до Новітнього часу.

1. Розглянуто теоретико-методологічні та політологічні основи концепції правової держави, проаналізовано витоки ідеї правової держави та особливості формування основних її принципів.

Підкреслено, що витоки поняття права й держави закладені в ідеях античних мислителів. Зокрема встановлено, що у поглядах Арістотеля і Цицерона наявні кілька положень, які розкривають сутність прогресу античної державно-правової думки:

- диференціація понять права і моралі, правова природа держави висувається на передній план, роль церкви при цьому не принижується;
- в державі передбачається захист власності й приватного права, ніхто не має права протистояти волі держави.
- визначені умови обмеження владної могутності й впливу держави;
- особливості важливості набуває поняття «народ», що враховується у законодавчій базі держави;
- держава — творіння народу, воля народу є джерелом усього, що розуміється під правом.

Досягнення державно-правового мислення античних філософів заклали основу для формування принципів правової держави і згодом були розширені

видатними діячами Середніх віків і Нового часу. Зміст їхнього теоретичного доробку поповнився такими категоріями та концепціями, як «надзвичайний стан», «суверенітет держави», «свобода і безпека», «суспільний договір, універсальне міжнародне право та ін.

2. Розкрито значення внеску німецьких мислителів XIX ст. у створення самостійної наукової теорії правової держави.

Філософи Нового часу, яких об'єднувало прагнення досягти раціональної політичної організації суспільства, зробили вагомий внесок у формування засад конституціоналізму як альтернативи абсолютизму. Пріоритетними стають ідеї поділу влади в державі, забезпечення прав і свобод громадян.

Обґрунтовано, що, найбільш повно ідея правової держави отримала свій розвиток у німецькій політичній думці, а саме: поняттям природного права, прав людини в рамках сформованої на договірній основі держави надано істотного політико-філософського змісту (С. Пуффендорф); у державі розгледіли деякий «інститут права», котрий об'єднує людей законом, що забезпечує свободу й відповідну цій свободі рівність всіх у складі народу (І. Кант); метою держави стали вважати моральність, а принципом об'єднання людей – конституцію і релігію (Г. Гегель); уведений у науковий обіг термін «правова держава» та сформульовані основи «розумного права» (К. Велькер); виявлені головні завдання держави – організація існування народу та забезпечення максимальних свобод у всіх видах діяльності (Р. Моль) та ін.

3. Визначено ступінь значущості принципів правової держави для сучасної політичної думки. Стверджується, що досягнення прогресивної думки минулих століть зумовили створення теорії правової держави як базової теорії сучасної політичної науки, альтернативи якій на сьогодні немає. Принципи правової держави були об'єктом дослідження вчених упродовж багатьох десятиліть. Політологія поступово формувалася в самостійну науку, а поняття «правова держава» як одне з її базових категорій набувало нових відтінків у рамках політичних подій на світовій і європейській арені.

Простежено еволюцію політології, зокрема в Німеччині, де вона отримала самостійний статус у другій половині 1960-х років. Її пріоритетними темами були: 1) післявоєнне державне будівництво в Європі і в Німеччині, зокрема, де відзначався перехід від правової до соціально-правової держави. Зроблено важливий висновок, що у ліберальній законодавчій державі формальний підхід до виконання конституційних положень призводить до соціальної нерівності, зловживань бюрократії, а це своєю чергою – до загострення внутрішньополітичної обстановки (Х. Пецш); 2) порушення принципів правової держави у ФРН на користь соціальної держави, що суперечить принципу обмеження державного втручання в права і свободи індивідів (Р. Гюнтер); 3) помилки у політичних діях німецького керівництва в останні роки, що призвели до прямого зубожіння народу та спричинили розкол Німеччини (К. Мюллер); 4) проблема дефіциту демократичної легітимації партійно-політичних підходів у прийнятті державних рішень без народу та необхідність відновити конституційний поділ влади, при цьому єдиною легітимною зброєю проти олігархічних «отруйних парів» визначається плебісцит (К. Кунце); 5) необхідність забезпечення внутрішнього поділу законодавчої і виконавчої гілок влади, реалізації конституційного принципу поділу влади (Р. Грот, У. Хохшильд) та ін. Підкреслюється надзвичайна актуальність цих проблем і для України.

Розглянуто міркування вітчизняних і зарубіжних політологів щодо питань внутрішньополітичного, зовнішньополітичного змісту, пов'язаних із феноменом правової держави. Проаналізовані певні проблеми в здійсненні принципів правової держави в Україні, підтверджується необхідність реконструкції сучасної правової системи України. Створення демократичної правової держави – необхідність на сучасному етапі розвитку України. Цьому має сприяти тісна співпраця і партнерські взаємини громадянського суспільства і демократичної правової держави.

4. Показано роль, яку відіграли особливості функціонування політичних інститутів Веймарської республіки для вироблення власної схеми правової держави К. Шміттом.

К. Шмітт на прикладі Веймарської республіки проаналізував умови легітимності і функціональності, що існують у законодавчій парламентській державі, і на цій підставі доходить висновку, що парламентська законодавча держава в суспільно-політичних реаліях ХХ століття виявилася недієздатною. Єдиним порятунком для Конституції і республіки, що перебуває в глибокій кризі, є застосування ст. 48, де закріплені надзвичайні повноваження рейхспрезидента на випадок небезпеки для держави.

5. Визначено рівень політичного значення положень концепції «сильна – тотальна держава» К. Шмітта порівняно із сучасними інтерпретаціями інституціональної специфіки демократичної сильної успішної держави.

Німецьким ученим сформульовано власну концепцію «сильної – тотальної» держави. При цьому тотальність трактується в кількісному і якісному аспектах. «Кількісна тотальність» означає, що Німеччина трансформувалася у партійну державу, в конгломерат численних тотальних партій, які через парламент практично управляють державою і роблять об'єктом своїх партикулярних інтересів. Під «якісною тотальністю» К. Шмітт розуміє авторитет і «політичну енергію» керівництва країни. Це означає, що держава має шукати безпосередній контакт з реальними соціальними силами народу. К. Шмітт доходить важливого для сучасності висновку: якщо рішучому уряду вдасться знайти зв'язок з силами народної самоорганізації і зосередити ці сили, тоді реалізація поставлених завдань може стати реальністю. У сконструйованій ним науково обґрунтованій моделі держави, що орієнтується на державність, а не на «авторитет партії», передбачається конституція, де закріплено поділ влади, тобто диференціація законодавства, уряду, управління і судочинства. Цим самим К. Шміттом закладено стрижневі положення у концепцію правової держави.

В адміністративному сенсі в конституції мають бути зафіксовані такі головні положення: законність управління, пріоритет закону як сутність правової держави; встановлення суб'єктивного публічного права відповідно до вимог індивіда; забезпечення юридичного правового захисту з метою безпеки публічного права.

У сфері кримінального права повинна бути забезпечена індивідуальна свобода й лімітовані функції втручання з боку держави.

В економіці К. Шмітт пропонує замінити просту антитезу держави й індивідуального виробництва на трикомпонентну структуру. З одного боку, це держпідприємства, які мають монопольні права (йдеться про конкретні елементи економічної сфери держави, наприклад, транспорт і пошту), з іншого – про сферу приватного виробництва. Між цими двома рівнями є сфера не державного, а громадського спрямування, в якій, на думку К. Шмітта, мають діяти традиційні принципи німецького самоврядування.

6. Охарактеризовано вперше на матеріалі праць Х. Блодига, П. Лабанда, Ю. Хачека, Л. Штайна історичні особливості формування німецького самоврядування як політичного інституту та місце цього феномена в моделі правової держави К. Шмітта.

Нами робиться наголос на тому, що врахування теоретичних положень К. Шмітта та деяких позитивних традицій німецького самоврядування могли б позитивно вплинути на процес реформації самоврядування в Україні у сенсі посилення його ефективності.

Серед деяких особливостей сучасного німецького самоврядування доцільно підкреслити збереження в його структурі основних положень прусського закону 1808 р.

У типології німецького самоврядування виділяються 4 групи: соціальне самоврядування, яке включає різні види страхування населення; комунальне (громадські та обласні (земельні) округи); професіональне і громадянське самоврядування з галузевими об'єднаннями, молодіжними, волонтерськими формуваннями, добровільними пожежними командами та групами щодо

запобігання надзвичайних ситуацій; культурне самоврядування з вузівськими, радіомовними та іншими структурами.

К.Шмітт висловлював упевненість у тому, що врахування диференціації стосовно державного управління, економічного самоуправління та сфери індивідуальних вільних виробників сприятиме політичній консолідації німецького народу, який побудує свою сильну державу, подолавши, будь-яку партійну роз'єднаність. Другим важливим компонентом побудови фундаменту успішної правової держави К.Шмітт називає легальність і дієдатне, авторитетне політичне керівництво в особі рейхспрезидента, гаранта конституційного устрою і створеного ним нового уряду, яке забезпечить безпеку й довіру з боку громадської та приватної сфер життя.

7. Систематизовано ті аспекти теорії правової держави К. Шмітта, які є релевантними для адекватної оцінки, сприйняття та прийняття рішень в умовах глобальних міжнародних проблем.

Сучасна правова держава неминуче вступає у взаємодію з іншими державами в рамках різних об'єднувальних структур на ґрунті міжнародного права і визнання національних суверенітетів.

У теоретичній спадщині К. Шмітта міститься чимало повчального для сучасності й майбутнього, для розуміння політичних реалій дійсності й пошуку адекватних шляхів зняття небезпечної напруженості. Встановлено, що серед глобальних проблем сучасності, які К. Шмітт профетично піддав теоретичному осмисленню, слід виділити:

- наявність і небезпечні маніпуляції з ядерним потенціалом, що загрожує новою «тотальною війною» за простір і знищенням людської цивілізації;
- активізація міжнародного тероризму;
- невиправдане застосування законів про надзвичайний стан, що призводить до загострення внутрішнього правопорядку та порушення головних засад міжнародного права.

Доводиться, що фундаментальна робота К. Шмітта «Поняття політичного» має велике значення для розвитку теорії правової держави, оскільки саме в ній він через дихотомію «друг – ворог» репрезентував свій базовий методологічний підхід до аналізу й трактуванню політики як багатофункціонального явища.

Вагомим внеском К. Шмітта у розвиток теорії правової держави у контексті глобальних міжнародних проблем є введення поняття «плюриверсум», яке є відображенням світу держав і може бути інструментальним поняттям осмислення сьогоденних глобальних і внутрідержавних політичних процесів. Порушення «плюриверсуму», як застерігав К. Шмітт, небезпечно за своїми наслідками виникненням нових типів воєн і водночас деформацією самого поняття «мир».

Концепція правової держави поповнилася теорією «великого простору» К. Шмітта. Частиною цієї теорії є декларування заборони на окупацію чужих територій у роботі «Міжнародно-правове врегулювання великого простору», що суперечило доктрині «життєвого простору» тодішнього нацистського режиму. Ми констатуємо, що спроби К. Шмітта довести несумісність його теорії з нацистськими ідеями не досягли успіху через слабкість аргументів і наявність факту співробітництва протягом певного часу з нацистським режимом. Це й досі дає підстави сучасним теоретикам пов'язувати поняття «великий простір» як непрямий, але додаток до теорії «життєвого простору» нацистського режиму.

Ми наголошуємо, що К. Шмітт завжди був впевнений у здатності його теорії великого простору зупинити тотальну війну і направити народи до тотального миру і спрогнозував, в якому ритмі будуть розвиватися взаємини між державами світового співтовариства в найближчі півстоліття. Для кращого розкриття цих теоретичних положень ми репрезентуємо вперше роботу К. Шмітта «Просторова революція. Від тотальної війни до тотального миру» (1940 р.).

У контексті висунення на перший план порядку денного питання безпеки та протистояння міжнародному тероризму актуалізується значення такого важливого аспекту теоретичного доробку К. Шмітта, як представлена ним у роботі «Теорія партизана» характеристика «партизана-терориста». У ній висловлена важлива й актуальна до сьогодні думка про те, що за тероризмом завжди стоять зацікавлені держави і угруповання, що переслідують конкретні політичні цілі.

Проблема міжнародної безпеки прямо пов'язана із ідеєю К. Шмітта про дієздатний уряд, спроможний прийняти кардинальне суверенне рішення про «надзвичайний стан» або «винятковий випадок». Цим зумовлено необхідність аналізу робіт дослідників різних поколінь, в яких зазначається універсальність поняття «рішення суверена», процедура прийняття рішення та його наслідки. Ми наголошуємо на значенні первісного розуміння самим К. Шміттом призначення і функцій суверена, а саме:

- по-перше, вчений вибудовував свою концепцію з орієнтуванням на «надзвичайний стан», коли реально існувала загроза знищення державності Німеччини з подальшою неминучою громадянською війною;
- по-друге, К. Шмітт не припускав знищення політичних інститутів, відмова від правових норм тимчасово допускалася до досягнення стабільності.

8. Розширено аргументацію стосовно значення принципів правової держави К. Шмітта для розробки комплексу необхідних політичних рішень у суспільствах, які перебувають у перехідному стані. Обґрунтовано актуальність концепції правової держави К. Шмітта для в Україні в умовах політичної модернізації.

Значення принципів правової держави К. Шмітта для перехідних суспільств не можна переоцінити. Внутрідержавна ситуація України, в якій доводиться проводити важливі для країни реформи, обтяжена фактом геополітичного протистояння Заходу й Сходу і водночас зрощуванням фінансового й державного секторів.

Значення «Шміттіани» для формування адекватних підходів до політичних реалій сучасності актуалізується сьогодні особливостями процесу глобалізації у світі та завданнями створення демократичної правової держави в Україні, зокрема.

К. Шмітт у роботі «Ціна держави і значення індивіда» (1914 р.) вказував, на необхідності структурування держави на засадах права як першочергового, водночас він негативно ставився до ліберальної демократії через підміну лібералізмом антитези «друг – ворог» універсальним «партнерством» між економічними конкурентами та ідеологічними противниками. Він звернув увагу духовну сутність лібералізму як фактор послаблення політичної волі держави як суверена. Ми підкреслює необхідність врахування цих ідей для розбудови правової держави в Україні. При цьому важливим є шміттівське розуміння демократії як державної форми і як елемента урядової або законодавчої форми, об'єднаних тотожністю пануючого і підданого, правлячого й підлеглого.

Зазначається, що необхідними елементами сучасного політичного дискурсу щодо правової держави залишаються поняття диктатури, тотальності, тоталітаризму, надзвичайного стану або «виняткового випадку». Аргументується, що не можна пов'язувати «тотальність» К. Шмітта з сучасним розумінням «тоталітарності».

Вказується на справедливність умовиводів тих учених, які вважають сильною стороною теорії К. Шмітта уявлення про суспільно-політичну цілісність, що формується у разі виникнення небезпеки як ззовні, так і зсередини. Підкреслений К. Шміттом феномен політичної єдності є фундаментальним критерієм існування будь-якої державної форми.

9. Процес розбудови сучасної правової держави в Україні ускладнений відсутністю достатнього досвіду у створенні власної державності. Для з'ясування деяких проблем політико-теоретичного супроводження цього процесу дуже принагідними є певні положення теоретичної спадщини К. Шмітта, а саме:

- правильне розуміння ключового аспекту «політичного» антитези «друг – ворог»;
- збереження політичної єдності на основі своєї політичної волі;
- створення раціональних механізмів дійсної демократизації, за якої парламент органічно буде пов'язаний з суспільством;
- концентрація влади на основі однакових політичних переконань президента і уряду за підтримки парламентом цієї взаємодії є потужним фактором для створення сильної держави.

Політична модернізація в умовах дефіциту легітимності політичних інститутів, фрагментації політичних еліт і відсутності консолідації суспільства навколо головних завдань і способів реалізації соціально-політичних реформ вимагає встановлення «справедливої» державно-правової рамки. Для осмислення подібної рамки є багатий матеріал в політичній теорії К. Шмітта, узагальнений в його підходах до феномена «правової держави».

Дослідження теоретико-концептуальної спадщини К. Шмітта відкриває перспективи нової інтерпретації інституціональної специфіки успішних/неуспішних політико-демократичних трансформацій в умовах слабкості політико-державних інститутів і недосконалості політико-правових механізмів легітимації державної влади.

Значна частина державницько-орієнтованих ідей К. Шмітта мають бути одними з головних засад розбудови правової держави в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абуш А. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории. Москва : Соцэкгиз, 1962. 349 с.
2. Артамошин С. Карл Шмитт: вехи жизни и творчества. URL : major-theoretic.narod.ru/geopolitics/shm.doc. (дата обращения: 13.03.2016).
3. Афанасьев В. Карл Шмитт: из истории политической мысли. URL : <http://socis.isras.ru/article/5694> (дата обращения: 23.04.2016).
4. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
5. Анохин П. Концепция «сильного государства». Исторический опыт и проблемы воплощения в условиях современной России. URL : www.dissercat.com/.../kontseptsiya-silnogo-gosudarstva-istoricheskii-opyt-i-problemy (дата обращения: 16.11.2015).
6. Афонин Э., Мартынов А. Историческая миссия современного авторитаризма // Ойкумена : альманах сравн. исслед. полит. ин-тов, соц.-эконом. систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове ; ХНУ имени В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко, науч. ред. А. А. Фисун. Харьков, 2006. Вып. 4. С. 192–203.
7. Агамбен Дж. Движение. URL : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/606> (дата обращения: 16.12.2017).
8. Анатомия украинской Конституции. URL : sled.net.ua/node/32202 (дата обращения: 26.11.2016).
9. Берендеев В. «Нейтрализация политического» как угроза национальной безопасности России в условиях глобализации. URL : ukros.ru/wp-content/uploads/2014/08/Берендеев.doc (дата обращения: 05.05.2017).
10. Белявский Н. Полицейское право (Административное право). Изд. 3-е, доп. Петроград : Тип. т-ва «Екатерингофское Печатное Дело», 1915. 409 с.

11. Бёкенфёрде Э. Понятие политического как ключ к работам Карла Шмитта по государственному праву. URL : http://www.logosjournal.ru/arch/60/art_112.pdf (дата обращения: 16.01.2017).
12. Боден Ж. Метод легкого познания истории / пер. с латин. М. С. Бобковой. Москва : Наука, 2000. 412 с.
13. Баев В. Политические взгляды Карла Шмитта. URL : <https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/> (дата обращения: 14.09.2017).
14. Біденко Ю. Громадське суспільство: проблема визначення та періодизації розвитку в українському контексті // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2011. № 984. Серія : Питання політології. Вип. 19. С. 127–132.
15. Бенуа А. Карл Шмитт сегодня. URL : lifeinbooks.net/chto-pochitat/karl-shmitt-segodnya-alen-de-benua (дата обращения: 14.10.2017).
16. Бакуменко О. Місьцеве самоврядування громадянського суспільства в Україні: історичний досвід, сучасність, перспективи // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія : Питання політології. Вип. 29. С. 84–89.
17. Батрименко В. Англо-американська модель місцевого самоврядування. URL : <http://www.phildep.univ.kiev.ua/ua/view/dofs/77/19/6> (дата обращения: 07.02.2016).
18. Балацька О. Асиметричний конфлікт як сучасна форма збройного насилля // Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри : Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 грудня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 9–11.
19. Базалук О. Геофілософія України. URL : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe (дата обращения: 15.02.2017).
20. Воронцов С. Вопросы теории правового государства. URL : www.jurvestnik.psu.ru/.../474-voronczovsgmingalevazhavoprosy-teorii-pravovogo-g (дата обращения: 16.01.2017).

21. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. 487 с.
22. Вестов Ф. Правовое государство. Теоретическое проектирование и современная политическая практика. ООО «Перспектив», 2015. – 307 с. URL : <https://books.google.com.ua/books?isbn=5392187781> (дата звернення: 06.08.2017).
23. Войтович Р. Методологія побудови сильної держави. Пострадянський та європейський досвід. URL : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe (дата звернення: 04.04.2017).
24. Галкин А. Германский фашизм. Изд. 2-е, доп. Москва : Наука, 1989. 352 с.
25. Галкин А. Рахшмир П. Консерватизм в прошлом и настоящем. Москва : Наука. 1987. 192 с.
26. Головатий М. Місцеве самоврядування як базова засада формування громадянського суспільства: методологія обґрунтування та проблеми практичної реалізації // Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація : Друга міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14–15 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 150–155.
27. Гаранов Е. Государственно-правовая теория К. Шмитта : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права». Краснодар, 2007. 25 с. URL : law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1277397 (дата обращения: 18.09.2016).
28. Гуляев Р. Революция или диктатура: Ханна Аренд и Карл Шмитт о сущности политического : дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии». Москва, 2013. URL : www.hse.ru/data/2013/12/26/1337226020/dis%20guliaev.pd (дата обращения: 07.07.2017).
29. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Т. 2. Москва : Мысль, 1991. 300 с.

30. Гроций Г. О праве войны и мира. URL : <http://m.bookfi.net/> (дата обращения: 25.05.2017).
31. Грот Р. Германский Rechtsstaat в сравнительной перспективе. // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире. Москва, 2013. С. 238–259. URL : www.concourt.am/armenian/library/cclibrary/2013/doktriny2013.pdf
32. Гюнтер Р. Кризис либерализма. URL : https://royallib.com/book/rormozer_gyunter/krizis_liberalizma.htm (дата обращения: 16.01.2017).
33. Горбатенко В. П. Політичні ризики: від теорії до практики // Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 2. С. 55—69. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pubpolpr_2016_2_4
34. Даль Р. О демократии. Москва : Аспект Пресс, 2000. 208 с.
35. Дзьобань О. Управління та самоорганізація у діаді «державна влада – місцеве самоврядування // Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14–15 грудня 2016 р.). Київ, 2016. – С. 16–21.
36. Деревянченко Ю. Политическая теология и правовое государство. Уроки Карла Шмитта. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-teologiya-i-pravovoe-gosudarstvo-uroki-karla-shmitta> (дата обращения: 09.09.2016).
37. Жук А. Борьба с терроризмом, как глобальная проблема современности. URL : www.dissercat.com/.../borba-s-terrorizmom-kak-globalnaya-problema-sovremennosti (дата обращения: 25.08.2017).
38. Зажигает Б. Поставить Украину перед выбором – Восток или Запад? URL : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe (дата обращения: 25.05.2017).
39. Иванова Ю. Правовое государство: история, теория, практика. URL : elibrary.ru/contents.asp?issueid=1563845 (дата обращения: 23.05.2016).
40. Кильдюшов О. Читая Шмитта // Государство и политическая форма / Карл Шмитт ; пер. с нем. О. Кильдюшова. Москва, 2010. С. 7–33.

41. Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Собр. соч.: в 8 т. Т. 6 / под общ. ред. А. В. Гулыги. Москва, 1994. С. 224–543.
42. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / пер. з нім. О. Мокровольський. Харків : ВНТЛ-Класика, 2013. 139 с.
43. Кильдюшов О. Шмитт как теоретик российских нулевых. URL : www.russ.ru/Mirovaya-povestka/SHmitt-kak-teoretik-rossijskih-nulevyh (дата обращения: 19.07.2017).
44. Козлихин И. Идея правового государства: История и современность. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. 152 с.
45. Котляревский С. Правовое государство и внешняя политика. Москва : Тип. Г. Лиснера и Д. Совко, 1909. 428 с.
46. Котляревский С. А. Избранные труды / сост., вступ. ст., коммент. К. А. Соловьев. Москва : РОССПЭН, 2010. 704 с.
47. Крейтор Н. Идеология гегемонии и американский юридический фашизм. URL : http://www.patriotica.ru/enemy/kreitor_gegemon.html (дата обращения: 06.11.2016).
48. Капустина Н. Осмысление причин возникновения правового нигилизма URL : http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=183&Itemid=635&lang=uk (дата обращения: 22.05.2017).
49. Кутергин В. Feind hört mit. Диалектика друга и врага. URL : <https://www.scoopnest.com/ru/user/ZavtraRu/43> (дата обращения: 15.05.2017).
50. Коженко Я. Концепция сильного государства в контексте модернизации политической власти в Российской Федерации. URL : <https://cyberleninka.ru/.../osobennosti-modernizatsii-gosudarstvennogo-upravleniya> (дата обращения: 28.05.2016).
51. Карадже Т. Методология исследования политического: основные подходы и направления. URL : <https://books.google.com.ua/books?isbn=5457976831> (дата обращения: 06.03.2017).

52. Лапшин К. Учение о государстве в трудах К. Шмитта : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 : «Теория и история права и государства; история правовых учений». Краснодар, 2012. URL : dlib.rsl.ru/loader/view/01005053300?get=pdf (дата обращения: 13.04.2017).
53. Лапшин К. Миф государства К. Шмитта. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/mif-gosudarstva-k-shmitta> (дата обращения: 14.09.2017).
54. Лихацька Т. Електоральна участь як чинник розвитку демократії // Вісник Маріупол. держ. ун-ту. 2016. Серія : Історія. Політологія. Вип. 15. С. 253–260.
55. Ланцов С. Проблема терроризма в международных отношениях: правовые и политические аспекты. URL : <http://anthropology.ru/ru/text/lancov-sa/problema-terrorizma-v-mezhdunarodnyh-otnosheniyah-pravovye-i-politicheskie-aspekty> (дата обращения: 14.10.2017).
56. Люббе Г. Карл Шмитт в восприятии либералов. URL : http://www.logosjournal.ru/arch/60/89_7.pdf (дата обращения: 11.09.2017).
57. Локк Д. Сочинения в 3 т. томах. Т. 3 : пер. с англ., лат. / сост., ред. и примеч. А. Л. Субботин. Москва : Мысль, 1988. 668 с.
58. Ланге Н. Украина – не правовое государство. URL : www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/12/5/4428770/ (дата обращения: 14.09.2017).
59. Материалы Народного Комиссариата Юстиции. Вып. 9. Москва : Изд. Нар. комиссариата Юстиции, 1921. 68 с.
60. Михайловский А. Борьба за Карла Шмитта // Вопросы философии. 2008. № 7. С. 158–171.
61. Монтескье Ш. О духе законов. Санкт-Петербург : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. 686 с. URL : <http://m.bookfi.net> (дата обращения: 12.11.2017).
62. Магун А. Новый строй Земли. Карл Шмитт как диагност современного кризиса в мировой политике. URL : <http://www.politstudies.ru/article/3184> (дата обращения: 22.12.2017).

63. Макиавелли Н. Государь : сочинения. Москва : ЭКСМО; Харьков : Фолио, 2001. 656 с. URL : [http:// lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt](http://lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt) (дата обращения: 04.04.2017).
64. Мельник Ю. Гражданское общество как основатель демократического правового государства. URL : <http://human.snauka.ru/2013/09/3847> (дата обращения: 22.11.2017).
65. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии. URL : www.ruthenia.ru/logos/number/45/12.pdf (дата обращения: 03.10.2017).
66. Надточий Э. Миф Карла Шмитта. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/mif-karla-shmitta> (дата обращения: 12.07.2016).
67. Нерсисянц В. Общая теория права и государства : учебник. Москва : ИНФРА-М, 2012. 560 с.
68. Новакова О. Формування нової ідеології політичної участі українців. URL : <https://www.google.com.ua/search?q=Новакова+О> (дата обращения: 02.12.2017).
69. Надзел Н. Верховенство права или правовое государство: откуда мы пришли и куда идем? // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире. Москва, 2013. С. 108–148. URL : www.concourt.am/armenian/library/cclibrary/2013/doktriny2013.pdf (дата обращения: 14.09.2017).
70. Нисневич Ю. Политико-правовой концепт современного демократического государства. URL : <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/56xxc8e6mm/direct/135965549> (дата обращения: 12.11.2017).
71. Новоскольцев Г. Тероризм як глобальна проблема сучасності // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 23 березня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 16–24.
72. Правовое государство и административные суды Германии Рудольфа Гнейста. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и К°, 1896. 370 с.

73. Путин и Государство Карла Шмитта. URL : <http://philosophystorm.org/putin-i-gosudarstvo-karla-shmitta> (дата обращения: 12.11.2017).

74. Плаксина О. Проблема устойчивого развития современного общества и целенаправляющий потенциал нравственности. URL : www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Grani/2009_5/F-4.pdf (дата обращения: 12.11.2017).

75. Просандеева Н. Иллюзорность европейского правового государства: идеи Карла Шмитта. URL : gvv.rcoit.ru/archiv/2-2014/5.htm (дата обращения: 07.10.2016).

76. Петровський П. Теоретико-методологічні основи формування ефективного суб'єкта регіонального розвитку в сучасних умовах України // Регіональна політика: історичні витoki, законодавче регулювання, практична реалізація : Матеріали Другої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14–15 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 42–47.

77. Пархоменко Н. Правовое государство: мировой опыт и украинская модель. URL : www.golos.com.ua/rus/article/275968 (дата обращения: 22.10.2017).

78. Пояркова Т. К. Системні кризові явища в умовах політичної модернізації: історико-політологічний аналіз : дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 402 с. URL : http://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Poyarkova.pdf. (дата звернення: 10.01.2018).

79. Рубанов В. В. Теоретико-методологічні засади політичної аналітики: дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 428 с. URL: http://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis__Rubanov_V._V.pd (дата звернення: 03.01.2018).

80. Рахшмир. П. Идеи и люди. Политическая теология Карла Шмитта. URL : <https://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1155> (дата обращения: 03.11.2017).
81. Раянов Ф. Правовое государство и современный мир. URL : <https://books.google.com.ua/books?isbn=5457934608> (дата обращения: 15.09.2017).
82. Ротенфельд Ю. Новая мировая идеология и решение глобальных проблем. URL : <http://www.kabbalah.info/rus/content/view/frame/46816?/rus/content/view/full/46816&main> (дата обращения: 12.11.2017).
83. Руссо Ж. Об общественном договоре / перевод с фр. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова. Москва : Канон-пресс-Ц, 1998. 416 с.
84. Рахмайлов Є. Децизіонізм як соціально-філософська протокерсія фашистської диктатури і контраверсія нормативізму (К. Шмітт – Г. Кельзен). URL : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe (дата звернення: 12.04.2017).
85. Соколов А. Н. Идея правового государства в Германии и механизм ее реализации: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Укр. юрид. акад.. Харьков, 1992. 43 с.
86. Смирнов А. Не надо заниматься интеллектуальным мошенничеством. Критика политического разума. URL : www.russ.ru/avtory/Smirnov-Artem (дата обращения: 06.11.2016).
87. Соловьева И. Карл Шмитт и левая мысль пределы совместимости концепцій. URL : http://www.logosjournal.ru/arch/60/art_113.pdf (дата обращения: 11.11.2017).
88. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Spinoza_B-P_tr.pdf (дата обращения: 05.06.2017).
89. Сенько А. Проблемы становления правового государства. URL : www.rusnauka.com/5_NITSB_2009/Pravo/41205.doc.htm (дата обращения: 01.04.2017).

90. Семененко И. Правовое государство и правовое сознание. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-gosudarstvo-problemy-formirovaniya-i-razvitiya> (дата обращения: 22.03.2017).

91. «Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года» в редакции Указа Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537. URL : <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>. (дата обращения: 04.10.2016).

92. Савин Л. Национально-политическая идентификация в Украине и формы репрезентации власти. URL : docplayer.ru/26337060-Leonid-savin-k-geopolitike.html (дата обращения: 16.08.2017).

93. Сиренко В. Правовое государство: мировой опыт и украинская модель. URL : www.golos.com.ua/rus/article/275968. (дата обращения: 26.07.2017).

94. Скрипнюк А. Правовое государство: мировой опыт и украинская модель. URL : www.golos.com.ua/rus/article/275968 (дата обращения: 26.07.2017).

95. Терехов О. Феномен «консервативной революции» в историографии ФРГ: основные концепции и проблемы интерпретации. Кемерово : Кемеров. гос. ун-т., 2011. 192 с.

96. Тешке Б. Решения и нерешительность. Политические и интеллектуальные прочтения Карла Шмитта. URL : <http://logosjournal.ru/2012/num52012-shmitt.html> (дата обращения: 26.09.2017).

97. Тихомиров Ю. Правовое государство: проблемы формирования и развития теории общественного договора. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-gosudarstvo-problemy-formirovaniya-i-razvitiya> (дата обращения: 05.08.2017).

98. Терлецький В. Геополітична концепція Карла Шмітта в контексті подій у сучасній Україні. URL : http://nndiuv.org.ua/images/book/zrazok_stati.pdf (дата звернення: 03.08.2016).

99. Теория партизана вчера и сегодня. URL : [http://lib.sale/politicheskoy-mysli-istoriya/teoriya-partizana vchera-73169.html](http://lib.sale/politicheskoy-mysli-istoriya/teoriya-partizana-vchera-73169.html) (дата обращения: 16.03.2016).
100. Тульчинский Г. Политические трансформации в России и современная политическая наука. URL : www.springer.com/de/book/9783658069261 (дата обращения: 16.08.2017).
101. Таран Д. Современные формы защиты конституции. URL : <https://cyberleninka.ru/.../sovremennye-formy-zaschity-konstitutsii> (дата обращения: 24.08.2017).
102. Телешун С. Украина в контексте глобальных мировых трансформаций: вероятные версии развития событий. URL : www.vidkryti-ochi.org.ua/2013/01/blog-post.html (дата обращения: 16.08.2017).
103. Ударцев С. Сильное государство: вопросы теории. URL : km.kazguu.kz/uploads/files/1.%20Ударцев%20С.Ф.%20с.%206-14.pdf (дата обращения: 26.03.2017).
104. Филиппов А. Шаг вперед в дискуссии. URL : www.russ.ru/Mirovaya-povestka/SHag-vpered-v-diskussii (дата обращения: 21.04.2016).
105. Филиппов А. Карл Шмитт. Расцвет и катастрофа // Шмитт К. Политическая теология. Послесловие к переводу «Политической теологии» / Ин-т социологии РАН ; Моск. высшая школа социол. и экон. наук ; Центр фундам. социологии. Москва, 2000. С. 259–314.
106. Филиппов А. Карл Шмитт. Разговор о власти и о доступе к властителю. URL : https://sociologica.hse.ru/data/2011/03/04/1211598694/soc_oboz_6_2.pdf (дата обращения: 02.05.2017).
107. Филиппов А. Карл Шмитт. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечания (О противоположности парламентаризма и демократии) // Социолог. обозрение. 2009. Т. 8. № 2. С. 6–16. URL : https://sociologica.hse.ru/data/2011/03/04/1211598588/soc_oboz_8_2.pdf

108. Фёгелин Э. Понятие тотального государства Карла Шмитта. URL : <http://gefeter.ru/archive/author/voegelin> (дата обращения: 14.08.2017).
109. Фисун А. Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития // Ойкумена : альманах сравн. исслед. полит. ин-тов, соц.-эконом. систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове ; ХНУ имени В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко, науч. ред. А. А. Фисун. Харьков, 2011. Вып. 8. С. 192–203.
110. Фісун О. А., Мовчан У. І. Перспективи консоціальної демократії // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1013. Серія : Питання політології. Вип. 21. С. 5–11.
111. Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Варшава : Тип. Варш. жандарм. округа, 1874. 498 с.
112. Хёффе О. Шмитт – маргинален. Кант – актуален. URL : <http://www.russ.ru/layout/set/print/Mirovaya-povestka/SHmitt-marginalen.-Kant-aktualen> (дата обращения: 16.08.2017).
113. Халилова-Чуваева Ю. Проблемы и пути развития гражданского общества в Украине. URL : http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2010/Politologia/64886.doc.htm (дата обращения: 01.09.2016).
114. Хаустова М. Трансформация правовой системы Украины в условиях глобализации. URL : www.legeasiviata.in.ua/archive/2014/8-2/41.pdf (дата обращения: 13.02.2017).
115. Цицерон. Диалоги / пер. В. О. Горенштейна. Москва : Наука, 1966. 217 с.
116. Шмитт К. Сильное государство и здоровая экономика / пер. с нем. Л. Шумского // Ойкумена : альманах сравн. исслед. полит. ин-тов, соц.-эконом. систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове ; ХНУ имени В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко, науч. ред. А. А. Фисун. Харьков, 2011. Вып. 8. С. 210–224.

117. Шмитт К. Новый «номос» Земли. URL : my.arcto.ru/public/3nomos.htm (дата обращения: 15.05.2017).
118. Шмитт К. Учение о конституции (фрагмент). URL : <https://fil.wikireading.ru/21386> (дата обращения: 16.09.2017).
119. Шаповаленко М. В. Складові політичної стабільності в умовах трансформації суспільства // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1111. Серія : Питання політології. Вип. 26. С. 5–10.
120. Шаповаленко М. В. Позбутися транзитології або в пошуках нових концептуальних парадигм // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2015. Серія : Питання політології. Вип. 28. С. 22–26.
121. Шейко Ю. Автономія політичного в теорії Карла Шмітта. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата обращения: 12.05.2017).
122. Шумський Л. До концептуалізації поняття сильної держави в політичних поглядах Карла Шмітта // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2011. № 984. Серія : Питання політології. Вип. 19. С. 11–15.
123. Шумський Л. Карл Шмітт і апологія механізму держави Томаса Гоббса // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1007. Серія : Питання політології. Вип. 20. С. 10–14.
124. Шумський Л. М. «Відповідь Кемпнеру» Карла Шмітта як історичний урок філософсько-правової та політичної компетенції «останнього великого класика» // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1091. Серія : Питання політології. Вип. 25. С. 23–28.
125. Шумский Л. Теоретико-методологические основы формирования политического смысла германского самоуправления // Науковий вісник Одеського нац. екон. ун-ту. Науки: економіка, політологія, історія. 2016. № 8 (240). С. 173–184.
126. Шумский Л, Крысенко А. Парадигма правового государства в политической концептологии Карла Шмитта // Вісник Маріупол. держ. ун-ту. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 350–357.

127. Шумский Л. Карл Шмитт и утраченные возможности выхода из политического кризиса Германии Веймарского периода // Вісник Маріупол. держ. ун-ту. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 366–374.
128. Шумский Л. Карл Шмітт про історичну ментальність та сутність Веймарської конституції // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія : Питання політології. Вип. 29. С. 35–39.
129. Шумский Л. Н. Политическая история независимой Украины как иллюстрация теоретического наследия Карла Шмитта // Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри : Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 грудня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 86–88.
130. Шумский Л. Н. Критика Карла Шмитта либерально-буржуазного подхода к понятию «полицейское государство» // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку : Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 березня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 101–105.
131. Шумский Л. Н. Карл Шмитт о войне и мире // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 17 лют. 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 85–88.
132. Arendt H. Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. München, 1995. 758 S.
133. Aretin J. Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie. Erster Band. Literatur-Comptoir, Altenburg, 1824. 275 S.
134. Brauchen wir diesen Carl Schmitt? Zur aktuellen Relevanz Carl Schmitts für Forschung und Gesellschaft. URL : <http://www.grin.com/de/e-book/107258/brauchen-wir-diesen-carl-schmitt-zur-aktuellen-relevanz-carl-schmitts> (Datum des Zugriffs: 05.11.17).
135. Blodig H. Die Selbstverwaltung als Rechtsbegriff. Eine verwaltungsrechtliche Monographie. Verlag Wien und Leipzig, Braumüller, 1894. 400 S.

136. Benoist A. Carl Schmitt. Bibliographie seiner Schriften und Korrespondenzen. Akademie Verlag GmbH, Berlin, 2003. 142 S.
137. Bluntschli J. Allgemeines Staatsrecht. Erster Band. Literarisch-artistische Anstalt der Gottaschen Buchhandlung, München, 1863. 562 S.
138. Beckstein H. Selbstverwaltung und Selbstorganisation in der Besatzungszeit. URL : http://www.brauweiler-kreis.de/wp-content/uploads/GiW/GiW1991_2/GiW_1991_2_BECKSTEIN (Datum des Zugriffs: 02.12.17).
139. Beyme K. Die deutsche Politikwissenschaft im internationalen Vergleich // Die deutsche Politikwissenschaft im internationalen Vergleich. Politische Vierteljahresschrift. Sonderheft 17 / 1986. S. 12 – 27. URL : https://books.google.com.ua/books?id=FrCtBgAAQBAJ&redir_esc=y (Datum des Zugriffs: 14.11.17).
140. Brosche M. Totale Herrschaftssysteme. URL : home.uni-leipzig.de/staat/quellen/brosche.doc (Datum des Zugriffs: 12.12.17).
141. Duso G. Carl Schmitt: Politische Theologie als Einsicht in die modernen politischen Begriffe. URL : www.cirlpge.it/.../SCHMITT%20politische%20Theologie%20 (Datum des Zugriffs: 13.04.17).
142. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Hrsg., Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn, 2011. 144 S.
143. Globale Trends. Frieden. Entwicklung. Umwelt. Hrsg. Von Tobias Debiel, Jochen Hippler, Michele Roth und Cornelia Ulbert. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2012. 351 S.
144. Gruchmann L. Nationalsozialistische Großraumordnung: Die Konstruktion einer «deutschen Monroe-Doktrin». URL : <https://books.google.com.ua/books?isbn=3486703803> (Datum des Zugriffs: 25.12.17).
145. Hatschek J. Die Selbstverwaltung in politischer und juristischer Bedeutung. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1898. 236 S.

146. Hegel G. W. F. Philosophie des Rechts. Die Vorlesung von 1819/20 in einer Nachschrift Herausgegeben von Dieter Henrich Suhrkamp Verlag. URL : m.bookfi.net/ (Datum des Zugriffs: 06.11.17).

147. Hilger C. Rechtsstaatsbegriffe im Dritten Reich: eine Strukturanalyse. URL : <https://books.google.com.ua/books?isbn=3161480570> (Datum des Zugriffs: 05.06.16).

148. Hofmann H. Legitimität gegen Legalität: Der Weg Der Politischen Philosophie Carl Schmitts. URL : <https://books.google.com.ua/https://archive.org/.../studienzurstaats00kauf/studienzursstaats> (Datum des Zugriffs: 22.07.15).

149. Höhn M. Aktuelle Debatte «Starker und wehrhafter Rechtsstaat ist Antwort auf die terroristische Bedrohung». URL : <http://www.matthias-hoehn.de/start/detail/zurueck/aktuell-35/artikel/> (Datum des Zugriffs: 02.12.17).

150. Humboldt W. Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen. Verlag von Eduard Trewendt, Breslau, 1851. 189 S.

151. Hochschild U. Idee und Wirklichkeit der Gewaltenteilung in Deutschland. URL : <http://www.gewaltenteilung.de/idee-und-wirklichkeit-der-gewaltenteilung-in-deutschland-2/> (Datum des Zugriffs: 02.12.17).

152. Hansen K. Carl Schmitt und die Liberalismuskritik. Opladen: Leske u. Budrich, 1988. 195 S. URL : <https://books.google.com.ua/books?isbn=3322926516> (Datum des Zugriffs: 04.12.17).

153. Jellinek G. Verfassungsänderung und Verfassungswandlung. Berlin. Verlag von O. Häring, 1906. 80 S.

154. Klenner H. Grundsätzliches zum Rechtsstaat. URL : <https://www.linksnet.de/artikel/32182> (Datum des Zugriffs: 12.10.17).

155. Kunze K. Der totale Parteistaat. URL : klauskunze.com/heikun/par/index.htm (Datum des Zugriffs: 09.07.17).

156. Laak D. Gespräche in der Sicherheit des Schweigens. Carl Schmitt in der politischen Geistesgeschichte der früheren Bundesrepublik. Zweite, unveränderte Auflage. Berlin : Akademie Verlag, 2002. 331 S.

157. Laband P. Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. Erster Band. Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung. Tübingen, 1876. 619 S.
158. Mai M. Deutsche Geschichte. Ein Gulliver von Beltz & Gelberg, 2010. 205 S.
159. Mehring R. Carl Schmitt. Aufstieg und Fall. Verlag C. H. Beck oHG, München, 2009. 750 S.
160. Maus I. Zur «Zäsur» von 1933 in der Theorie C. Schmitts. URL : http://www.kj.nomos.de/fileadmin/kj/doc/1969/19692Maus_S_113.pdf (Datum des Zugriffs: 17.10.17).
161. Mohl R. Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. 1. Bd. Erlangen, Verlag von Ferdinand Enke. 1855. 599 S.
162. Mohl R. Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. Dritter Band. Verlag von Ferdinand Enke, Erlangen, 1858. 851 S.
163. Mohl R. Polizei-Wissenschaft nach den Grundfragen des Rechtsstaates. 1. Bd. Tübingen, bei Heinrich Laupp. 1832. 529 S.
164. Mohl R. Encyklopädie der Staatswissenschaften. Verlag der Laupp'schen Buchhandlung. Laupp & Siebeck. Tübingen, 1859. 760 S.
165. Müller K. Deutschland 2016 – Das Land braucht den Rechtsstaat und nicht den Ausnahmezustand. URL : <http://www.zeit-fragen.ch/de/ausgaben/2016/nr-1-5-januar-2016/deutschland> (Datum des Zugriffs: 03.12.16).
166. Neumann F. Die soziale Bedeutung der Grundrechte in der Weimarer Verfassung. URL : <http://library.fes.de/arbeit/pdf/1930/193009.pdf> (Datum des Zugriffs: 17.12.17).
167. Nichts der Entscheidung Eine Studie zum Dezisionismus in den frühen Schriften Carl Schmitts. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/14507674.pdf> (Datum des Zugriffs: 05.11.17).
168. Preuß H. Gemeinde, Staat, Reich. Verlag von Julius Springer. Berlin, 1889. 419 S.

169. Pötzsch H. Rechtsstaat. URL : <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/deutsche-demokratie/39300/rechtsstaat?p=all>. 1 | 2 (Datum des Zugriffs: 02.12.17).
170. Pätzold K. Totalitarismus. URL : http://www.maschke-bremen.de/2011/vortrag_paetzold_totalitarismus_%2020-1-2012.pdf (Datum des Zugriffs: 18.07.17).
171. Politische Philosophie des 20. Jahrhunderts Hrsg. Von Karl Graf Ballestrin u. H. Ottmann. URL : <https://books.google.com.ua/books?isbn=3486551418> (Datum des Zugriffs: 14.12.17).
172. Quaritsch H. Positionen und Begriffe Carl Schmitts. Vierte, unveränderte Auflage. Berlin : Duncker & Humblot, 2010. 130 S.
173. Raumer F. Über die geschichtliche Entwicklung der Begriffe von Recht, Staat und Politik. Leipzig. F. A. Brockhaus, 1832. 208 S. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=lKVLAAAACAAJ> (Datum des Zugriffs: 08.04.17).
174. Schmitt C. Der Begriff des Politischen (1927). //Frieden oder Pazifismus? Arbeiten zum Völkerrecht und zur internationalen Politik 1924-1978. Hrsg., von G. Maschke Duncker & Humblot, Berlin, 2005. – 1010 S.
175. Schmitt C. Die Stellung Lorenz von Stein in der Geschichte des 19. Jahrhunderts (1940) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 156–166.
176. Schmitt C. Diktatur und Belagerungszustand. Eine staatsrechtliche Studie (1916) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 3–24.
177. Schmitt C. Reichspräsident und Weimarer Verfassung (1925). // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 24–33.
178. Schmitt C. Diktatur (1926) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 33–37.

179. Schmitt C. Das Ausführungsgesetz zu Art. 48 (sog. Diktaturgesetz) (1926) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 38–41.
180. Schmitt C. Der bürgerliche Rechtsstaat (1928) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 44–55.
181. Schmitt C. Starker Staat und gesunde Wirtschaft (1932) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 71–95.
182. Schmitt C. Der Rechtsstaat (1935) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 108–120.
183. Schmitt C. Was bedeutet der Streit um den „Rechtsstaat“? (1935) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 121–133.
184. Schmitt C. Der Staat als Mechanismus bei Hobbes und Decartes (1937) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 139–151.
185. Schmitt C. Dreihundert Jahre Leviathan (1951) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 152–156.
186. Schmitt C. Raum und Großraum im Völkerrecht (1940) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 234–268.
187. Schmitt C. Die Raumrevolution. Durch den totalen Krieg zu einem totalen Frieden (1940) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 388–394.
188. Schmitt C. Antwort an Kempner (1947) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 453–478.

189. Schmitt C. Die Stellvertretung des Reichspräsidenten (Januar 1933) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin, 2003. S. 352–360
190. Schmitt C. Der neue Nomos der Erde (1955) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 513–518.
191. Schmitt C. Staatsethik und pluralistischer Staat, Kant-Studien, 35 (1930). URL : <https://widerlager.wordpress.com/2013/08/22/carl-schmitt-staatsethik-und-pluralistischer-staat> (Datum des Zugriffs: 02.12.16).
192. Schmitt C. Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbericht im Völkerrecht. // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 269–371.
193. Schmitt C. Zehn Jahre Reichsverfassung (1929) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin, 2003. S. 35–41.
194. Schmitt C. Das Problem der innerpolitischen Neutralität des Staates (1930) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin, 2003. S. 42–61.
195. Schmitt C. Grundrechte und Grundpflichten (1932) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin, 2003. S. 182–233.
196. Schmitt C. Die staatsrechtliche Bedeutung der Notverordnung, insbesondere ihre Rechtsgültigkeit (1931) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin, 2003. S. 236–261.
197. Schmitt C. Legalität und Legitimität (1932) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin: Duncker & Humblot, 2003. S. 264–351.

198. Schmitt C. Weiterentwicklung des totalen Staats in Deutschland (1933) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin, 2003. S. 360–367.
199. Schmitt C. Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1914. 110 S.
200. Schmitt C. Zwei Breslauer Referate (1930) // SCHMITTIANA. Beiträge zu Leben und Werk Carl Schmitts. / Hrsg., von P. Tommissen. Berlin: Duncker & Humblot, 1994. Band IV. S. 11–34.
201. Schmitt C. Konstruktive Verfassungsprobleme (1932) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 55–70.
202. Schmitt C. Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens. Dritte Auflage. Berlin : Duncker & Humblot, 2006. 57 S.
203. Schmitt C. Politische Theologie. Achte Auflage. Berlin : Duncker & Humblot, 2004. 55 S.
204. Schmitt C. Macchiavelli. Zum 22. Juni 1927 (1927) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 102–107.
205. Schmitt C. Der Begriff des Politischen. Berlin : Duncker & Humblot, 1963. 78 S.
206. Schmitt C. Die Auflösung der europäischen Ordnung im «International Law» (1890–1939) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 372–387.
207. Schmitt C. Das Gespräch über den Partisanen // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 619–642.
208. Schmitt C. Glossarium [Elektronische Ressource]. URL : https://archive.org/stream/bub_gb.../bub_gb_TfxJAAAAcAAJ_djvu.txt (Datum des Zugriffs: 07.11.16).

209. Schmitt C. Das Problem der Legalität (1950) // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. Berlin, 2003. S. 441–453.
210. Schmitt C. Politik (1936) // Staat Großraum Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969 / Hrsg., von G. Maschke. Berlin, 1995. S. 133–139.
211. Stahl F. Philosophie des Rechts. B II. Rechts und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung 3-Auflage 1856. URL : <http://www.deutschestextarchiv.de>. (Datum des Zugriffs: 07.10.16).
212. Stahl F. Die Philosophie des Rechts. Erster Band. Heidelberg : J. C. B. Mohr, 1830. 363 S.
213. Stein Lorenz. Innere Verwaltungslehre. Das Polizeirecht. 3. Teil. Stuttgart : J. G. Gotta'schen Buchhandlung. 1867. 198 S.
214. Stein Lorenz. Handbuch der Verwaltungslehre und des Verwaltungsrechts. Stuttgart : J. G. Gotta'schen Buchhandlung. 1870. 458 S.
215. Stein Lorenz. Staatswissenschaft. Erster Band. Stuttgart : J. G. Gotta'schen Buchhandlung. 1852. 275 S.
216. Scholz R. Rechtsstaat braucht neue Mittel im Kampf gegen den Terrorismus. URL : <http://www.kas.de/wf/de/33.12539/> (Datum des Zugriffs: 13.11.17).
217. Schumsky L. Carl Schmitts Fundamente eines Rechtsstaates: Gedanken über demokratische Entwicklung in Ostregionen // Europäische Wissenschaft: Abgeben. „East West“ Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH : scientific journal. Vienna, 2014. № 1. S. 42–47.
218. Vesting T. Erosionen staatlicher Herrschaft. Zum Begriff des Politischen bei Carl Schmitt URL : <http://www.jura.uni-frankfurt.de/43748305/Erosionen-staatlicher-Herrschaft---AoeR.pdf>. (Datum des Zugriffs: 05.06.17).
219. Voigt R. Legalität ohne Legitimität? URL : www.springer.com/de/book/9783658069261 (Datum des Zugriffs: 11.02.17).

220. Will M. Selbstverwaltung der Wirtschaft. URL : <https://www.mohr.de/buch/selbstverwaltung-der-wirtschaft-9783161507052> (Datum des Zugriffs: 15.09.17).

221. Welcker K. Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe, Giessen : Gießen bei Heyer, 1813. 590 S.

222. Zenker E. Der Parlamentarismus. Sein Wesen und seine Entwicklung. Wien, Leipzig : A. Hartleben, 1914. 198 S.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шумський Л. До концептуалізації поняття сильної держави в політичних поглядах Карла Шмітта // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 984. Серія : Питання політології. Вип. 19. С. 11–15.
2. Шмитт К. Сильное государство и здоровая экономика / пер. с нем. Л. Шумского // Ойкумена : альманах сравн. исслед. полит. ин-тов, соц.-эконом. систем и цивилизаций / Регион. фил. НИСИ в Харькове ; ХНУ имени В. Н. Каразина; рук. проекта В. П. Семиноженко, науч. ред. А. А. Фисун. Харьков, 2011. Вып. 8. С. 210–224.
3. Шумський Л. Карл Шмітт і апологія механізму держави Томаса Гоббса // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1007. Серія : Питання політології. Вип. 20. С. 10–14.
4. Шумський Л. «Відповідь Кемпнеру» Карла Шмітта як історичний урок філософсько-правової та політичної компетенції «останнього великого класика» // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1091. Серія : Питання політології. Вип. 25. С. 23–28.
5. Шумский Л. Теоретико-методологические основы формирования политического смысла германского самоуправления // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. 2016. № 8 (240). С. 173–184.
6. Шумский Л, Крысенко А. Парадигма правового государства в политической концептологии Карла Шмитта // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 350–357.

7. Шумский Л. Карл Шмитт и утраченные возможности выхода из политического кризиса Германии Веймарского периода // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 366–374.
8. Шумский Л. Карл Шмітт про історичну ментальність та сутність Веймарської конституції // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія : Питання політології. Вип. 29. С. 35–39.
9. Schumsky L. Carl Schmitts Fundamente eines Rechtsstaates: Gedanken über demokratische Entwicklung in Ostregionen // Europäische Wissenschaft: Abgeben. „East West“ Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH : scientific journal. Vienna, 2014. № 1. S. 42–47.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

10. Шумский Л. Н. К вопросу о концептуализации понятия «сильное государство» в политической философии Карла Шмитта // Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 17 грудня 2011 р.). Дніпропетровськ, 2011. С. 29–31.
11. Шумский Л. Н. Конституционные основы государственного устройства в мировоззрении Карла Шмитта // Друга всеукраїнська наукова конференція «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 32–33.
12. Шумский Л. Н. К вопросу об актуальности идей Карла Шмитта на постсоветском дискурсивном пространстве // Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (м. Дніпропетровськ, 23 березня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 90–92.
13. Шумский Л. Н. Особенности организации и функционирования германского самоуправления: история и современность // Друга міжнародна науково-практична конференція «Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація» (м. Київ, 14–15 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 146–149.

14. Шумский Л. Н. Политическая история независимой Украины как иллюстрация теоретического наследия Карла Шмитта // Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (м. Одеса, 9 грудня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 86 – 88.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Шумский Л. Карл Шмитт о войне и мире // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 17 лют. 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 85–88.

16. Шумский Л. Н. Критика Карла Шмитта либерально-буржуазного подхода к понятию «полицейское государство» // Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (м. Одеса, 10-11 березня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 101–105.

